

**Αλέξανδρος Ρίζος Δορ(ρο)μούσης (1769-Πέστη 1841):
η πολιτισμική ταυτότητα ενός Θεσσαλού εμπόρου της Διασποράς**

Στέση Αθήνη

Η ελληνική διασπορά της Κεντρικής Ευρώπης, από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους, στάθηκε ένας από τους σημαντικότερους μοχλούς κινητικότητας στο ιδεολογικό, πολιτιστικό και λογοτεχνικό πεδίο. Η κινητικότητα αυτή, άμεσα συνυφασμένη με την ανανέωση και το νεωτερισμό, υποδηλώνει υιοθέτηση νέων ρόλων, προτύπων και αξιών, αναπροσανατολισμό των επιλογών, επαναπροσδιορισμό των σχέσεων με την παράδοση· συνδέεται, κοντολογίς, με μεταβολές στη διαμόρφωση των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Η συλλογική δυναμική που αναπτύσσεται και οι ζυμώσεις που κυοφορούνται δεν ανιχνεύονται αποκλειστικά μέσα από τις πράξεις «οργανικών διανοουμένων» που παρεμβαίνουν δυναμικά στη «δημόσια σφαίρα», αλλά και στα έργα και πάρεργα αφανεστερων μελών της ελληνικής διασποράς¹.

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Δορ(ρο)μούσης, την πολιτισμική ταυτότητα του οποίου επιχειρώ να σκιαγραφήσω, είναι ένας, ελάχιστα γνωστός, δεύτερης γενιάς μετανάστης, που ανέπτυξε επιχειρηματική δραστηριότητα στην Πέστη. Ο πατέρας του Ρίζος Δορμούσης², με καταγωγή από τον Τύρναβο, πρέπει να ανήκε στο νέο τοπικό μεταναστευτικό δίκτυο των Θεσσαλών που διεκδικούσε μερίδιο στο χονδρικό εμπόριο μεταξύ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της αψβουργικής μοναρχίας από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα κ.ε.³. Εγκατεστημένος στη Βιέννη κατά την όγδοη δεκαετία του αιώνα, είχε ενεργή συμμετοχή στις συνελεύσεις της αδελφότητας των «πραγματευομένων Τουρκομεριτών»· εκλέχτηκε το 1776 κυβερνήτης της κοινότητας και επιστάτης του Αγίου Γεωργίου⁴ –της πρώτης ορθόδοξης εκκλησίας που είχε ιδρυθεί στην αυστριακή πρωτεύουσα και ήταν το κέντρο συσπείρωσης των

¹ Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω και από τη θέση αυτή στον ιστορικό Ίκαρο Μαντούβαλο για τις εύστοχες υποδείξεις του που συνέβαλαν στη βελτίωση της τελικής μορφής του κειμένου, καθώς και στη διευθύντρια ερευνών του ΙΝΕ/ΕΙΕ Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου που μεσολάβησε για τη γνωριμία μας. Ευχαριστώ, επίσης, τη συνάδελφο στο τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών Ειρήνη-Σοφία Κιαπίδου και τη φίλη Μαρία Μάρκου-Borloz για τη βοήθειά τους στην αξιοποίηση της γερμανόφωνης βιβλιογραφίας.

² Το όνομα απαντά με πολλές διαφορετικές γραφές: Dormusy, Dormussi, Δουρρούση κ.ά.

³ Σειρηνίδου 2006.

⁴ Ευστρατιάδης 1997: 72 και Λάμπρος 1924: 52.

ορθόδοξων βαλκάνιων εμπόρων⁵– σε μια, ομολογουμένως, κρίσιμη στιγμή: την απόφαση για αποκλεισμό των Σέρβων από τη διοίκηση της εκκλησίας όπως και της γλώσσας τους από τη λειτουργία, γεγονός που θα αναδείκνυε την εθνική ταυτότητα ως νέο σημείο συσπείρωσης της κοινότητας σε βάρος της θρησκευτικής ταυτότητας⁶. Ο Ρίζος Δορμούσης, παράλληλα με τις υπηρεσίες του στον Κερδώο Ερμή είχε δείξει τη στήριξή του και στο Λόγιο Ερμή, μέσα από μια πρακτική που αναμφισβήτητα συνέβαλε στην ανάπτυξη της εκδοτικής κίνησης στην περιοχή του ελληνικού νεωτερικού βιβλίου: τη χορηγία. Το όνομα του «τιμιωτάτου εν ταις πραγματευταίς Ρίζου Δορμούση του εκ Τυρνάβου» βρίσκεται χαραγμένο στη σελίδα τίτλου του εκλαϊκευτικού θρησκευτικού εγχειριδίου *Ιερόν Απάνθισμα περιέχον τέσσερας και εκατόν ιστορίας της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης*, έργο (1705) του γερμανού θεολόγου Johann Huebner που μετέφρασε ο Πολυχρόνιος Δημητρίου και τυπώθηκε στη Λειψία το 1775. Είκοσι χρόνια αργότερα (1797) θα εξέφραζε τη στήριξή του στο νεωτερικό βιβλίο μέσα από μια άλλη πρακτική: την προεγγραφή συνδρομητών⁷. Ως αναγνώστης ή, το πιθανότερο, ως συνδρομητής της *Εφημερίδος* της Βιέννης είχε πληροφορηθεί για τη σχεδιαζόμενη έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος*⁸ και είχε σπεύσει από τους πρώτους να εγγραφεί συνδρομητής. Πρόκειται για μια πράξη σημαντική, καθώς το αρχαιογνωστικό αφήγημα του αβά Barthélemy είχε προσλάβει ιδεολογική φόρτιση μέσα στα συμφραζόμενα της δεκαετίας του 1790 – όσοι το είχαν διαβάσει το «εδρόσιζον [...] με δάκρυα, βλέποντες εν αυτώ ζωηροτάτως εκτεθειμένας τας πράξεις και την εικόνα των λαμπρών προγόνων»⁹– και, επιπλέον, στην ελληνική του μετάφραση εμπλεκόταν το όνομα του Ρήγα Βελεστινλή¹⁰. Ο Ρίζος Δορμούσης φαίνεται ότι ανήκε στην κατηγορία των εμπόρων που είχαν ανταποκριθεί στα σχέδιά του¹¹, όπως καταδεικνύεται από ομολογία του Ρήγα κατατεθειμένη στα ανακριτικά

⁵ Χρησιμοποιώ το γνωστό χαρακτηρισμό του Traian Stoianovich, με τον οποίο υπογραμμίζεται η πολυεθνική και πολυγλωσσική φύση των φορέων του εμπορίου μεταξύ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Κεντρικής Ευρώπης (Stoianovich. 1960).

⁶ Σειρηνίδου 2005: 60-61. Οι συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Βλάχων από τη μια μεριά και Σέρβων από την άλλη στη Βιέννη είχαν ξεκινήσει από την ίδρυση του Αγίου Γεωργίου (μεταξύ 1712 και 1723).

⁷ Περιορίζομαι να παραθέσω στα ομόθεμα δημοσιεύματα του Φίλιππου Ηλιού (Ηλιού 1975 και Ηλιού 1999).

⁸ Οι πρώτες αγγελίες πρέπει να είχαν δημοσιευθεί σε φύλλα του 1796, τα οποία δεν έχουν διασωθεί· βλ. Βρανούσης 1995: 345.

⁹ Στο προλογικό σημείωμα («Τοις Φιλέλλησιν Αναγνώσταις») του Γεώργιου Σακελλάριου, μεταφραστή του πρώτου τόμου. Βλ., τώρα, Ταμπάκη 2000: σ. 320.

¹⁰ Μαζί με τον Γεώργιο Βεντότη είχαν μεταφράσει τον τέταρτο τόμο (Βιέννη 1797).

¹¹ Οι απόψεις των ιστορικών για το ποσοστό των εμπόρων που ανταποκρίθηκαν στα σχέδια του Ρήγα δίστανται. Ο Stoianovich 1960: 234-313 μιλά για μικρό ποσοστό· ο Füves 1991: 148 προβάλλει τη

έγγραφα¹². Έχοντας μεταφέρει πλέον τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες αλλά και την οικογένειά του στην Πέστη¹³, όπως επέβαλε ο νόμος για τους οθωμανούς εμπορευόμενους που εγκαθίσταντο στην Ουγγαρία και πολιτογραφούνταν ούγγροι υπήκοοι¹⁴, είχε έρθει εκεί σε επαφή με πρόσωπα του κύκλου του Ρήγα¹⁵. Σύμφωνα με την κατάθεση του Θεοχάρη Τορούντζια, κατά την παραμονή του στην Πέστη είχε μιλήσει για το περιεχόμενο της επαναστατικής προκήρυξης με τους γιους του Ρίζου, τον Αλέξανδρο και τον Χρίστο (ή Χριστόφορο), οι οποίοι, πάντως, την είχαν ήδη διαβάσει και ήταν θετικά διακείμενοι· επίσης, είχε δώσει αντίτυπο στον υπηρέτη της οικογένειας, ο οποίος επίσης γνώριζε το περιεχόμενο, και είχε αφιερώσει δύο νύκτες για να το αντιγράψει¹⁶.

Ο Αλέξανδρος Δορμούσης (1769-Πέστη 1841)¹⁷, όπως και ο νεότερος αδελφός του Χρίστος (1776-Πέστη 1836)¹⁸, ασπάστηκε τις βασικές επιλογές του πατέρα του. Πολιτογραφείται ούγγρος υπήκοος το 1805¹⁹ και αποκτά έτσι το δικαίωμα του πολίτη της Πέστης· δικαίωμα που συνεπαγόταν διευρυμένες προοπτικές στο πεδίο των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και προδιέγραφε ταχύτερη ενσωμάτωση στην τοπική κοινωνία²⁰. Δραστηριοποιείται επιχειρηματικά μέσα από την οικογενειακή εταιρεία με την επωνυμία «Δορμούση Ρίζου και Υιοί» (1810 και 1815²¹), που αργότερα μετονομάζεται σε εταιρεία «Δορμούση Αλέξανδρου και Ρίζου» (1827). Συμμετέχει στις δαπάνες για την ανέγερση, τη συντήρηση και τον εξωραϊσμό της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου²², κέντρου συσπείρωσης της

στήριξη της ομάδας του Ρήγα ως ένα από τα παραδείγματα με την οποία εκδηλώθηκε το εθνικό αίσθημα των Ελλήνων της Πέστης.

¹² Λεγράνδ 1891: 73-75.

¹³ Ο κύκλος της ζωής του έκλεισε στην Πέστη. Η επιγραφή στην επιτάφια πλάκα του Ρίζου Δορμούση που διασώζεται στον περίβολο της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου δεν αναγράφει έτος θανάτου (Λάμπρος 1911: 479 και Füves 1966: 314-315). Η χρονολογία θανάτου 1794 που παραθέτει ο Λάμπρος 1924: 284 ελέγχεται από τον Βρανούση 1995: 666 ως ανακριβής με βάση την αναγραφή του ονόματός του στους συνδρομητές του *Νέου Αναχάρσιδος*.

¹⁴ Βλ. Füves 1965: 17.

¹⁵ Στο δημοσίευμα, πάντως, της Παπακωνσταντίνου 1999 δεν γίνεται κάποια αναφορά στο πρόσωπο του Δορμούση.

¹⁶ Λεγράνδ 1891: 103, 105.

¹⁷ Η χρονολογία θανάτου και γέννησης συνάγεται από την επιτύμβια επιγραφή –αφιέρωση της κόρης του– που βρίσκεται στον περίβολο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου· βλ. Füves 1966: 315.

¹⁸ Βλ., Füves 1966: 316.

¹⁹ Füves 1964-1965α : 110.

²⁰ Για το νομικό καθεστώς του ούγγρου υπήκοου εντός της αψβουργικής μοναρχίας και για τις συνεπαγόμενες απολαβές και επιπτώσεις βλ. Μαντούβαλος 2007: 63-64, και σημ. 32, 34, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

²¹ Λάμπρος 1926: 51 και Füves 1972: 833.

²² Συνεισφέρει το 1808 100 φιορίνια για την ανέγερση της ελληνοβλαχικής εκκλησίας στην Πέστη, 80 φιορίνια (μαζί με τον αδελφό του Χρίστο) για την ανέγερση του δεύτερου καμπαναριού της εκκλησίας

ελληνικής και μακεδονοβλαχικής κοινότητας της Πέστης. Παίρνει μέρος, στο «συλλογικό μαικηνισμό», το παραγωγικό σύστημα της προεγγραφής συνδρομητών που εξασφάλιζε την έκδοση βιβλίων, παρέχοντας, ταυτόχρονα, ένα μέσο για να εκφραστεί η «επώνυμη συμμετοχή στον αγώνα για “ελευθερία και φώτα”»²³. Το όνομα Αλέξανδρος Δορμούσης ή Δουρμούσης, Δορμούζης ή και Δρομούσης, με παρέμβλητο κάποτε το πατρωνυμικό Ρίζου, καταγράφεται στους συνδρομητικούς καταλόγους 25 εκδόσεων που βλέπουν το φως κατά το διάστημα 1797-1839²⁴. συνοδεύεται συχνά από το προσωνύμιο «εκ Τυρνάβου της Θεσσαλίας» ή «Τυρναβιτοθετταλού» που υπενθυμίζει τον τόπο καταγωγής και τη διατήρηση των δεσμών με αυτόν. Οι προσηγορικές διατυπώσεις «εν Πέστη εντιμότητος και χρησιμότητος», «εντιμελογιμότητος», «σοφολογιώτατος» και «ελλόγιμος εν εμπόροις»²⁵, με τις οποίες περιβάλλεται το όνομά του στους συνδρομητικούς καταλόγους, υποδηλώνουν την αναγνώριση μιας καλής θέσης στην οικονομική, κοινωνική και πνευματική ιεραρχία. Η ευρύτητα της ύλης και του περιεχομένου που παρουσιάζουν οι 25 αυτές εκδόσεις (μεταφράσεις και ερανίσματα από ευρωπαϊκές γλώσσες, κείμενα ιστορικά, γεωγραφικά και αρχαιολογικά, τραγωδίες, λεξικά, γραμματικές, θρησκευτικά αναγνώσματα), υποδεικνύει ότι οι προαγορές των βιβλίων δεν υπαγορεύονται από κάποιες σταθερές αναγνωστικές έλξεις ή προτιμήσεις· δεν μπορούν να εκληφθούν ως μαρτυρίες των αναγνωστικών προσανατολισμών του Δορμούση. Ο συνδρομητής φαίνεται να προσδίδει μεγαλύτερο βάρος στους παράγοντες-συντελεστές των εκδόσεων –το συγγραφέα, το μεταφραστή, τον εκδότη, το χορηγό ή τον αποδέκτη της αφιερωματικής προσφώνησης– παρά στο είδος, την προέλευση ή το περιεχόμενο (που δεν είναι απαρέγκλιτα νεωτερικό²⁶) των βιβλίων. Υψηλή παρουσία σημειώνουν πρόσωπα θεσσαλικής καταγωγής (Κωνσταντίνος Καραϊωάννης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Άνθιμος Γαζής, Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, Αναστάσιος Λεονάρδος)²⁷ –ανάμεσα στους οποίους και τρεις γνωστοί τυρναβίτες

και το 1816 εμφανίζεται να χρωστά για λογαριασμό της μητέρας του 7,32 φιορίνια για τις καμπάνες (Füves 1972: 719, 724, 779).

²³ Ηλιού 1975: 125.

²⁴ Ευχαριστώ, ιδιαίτερα, και από τη θέση αυτή, την Πόπη Πολέμη που έθεσε στη διάθεσή μου την ηλεκτρονική βάση των συνδρομητών από το «Βιβλιολογικό εργαστήριο “Φίλιππος Ηλιού”» του Μουσείου Μπενάκη.

²⁵ Για την ιδιότητα του εμπόρου-λογίου βλ. Δρούλια 1988: 18 κ.ε.

²⁶ Για παράδειγμα το *Εορτοδρόμιον* του Νικόδημου Αγιορείτη, Βενετία 1836.

²⁷ Βλ. αντίστοιχα τις εκδόσεις: *Θησαυρός Γραμματικής*, Βούδα 1797· *Στοιχεία Λογικής, Μεταφυσικής Σοαβίου*, Βενετία 1804· *Λεξικόν Ελληνικόν*, Βενετία, 1816 και *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Βιέννη 1837· *Λεξικόν διά τους μελετώντας παλαιών Ελλήνων συγγράμματα κατά το ελληνικογερμανικόν*

(Δημήτριος Αλεξανδρίδης, Ζήσης Δαούτης, Γεώργιος Πούλιου)²⁸ που δραστηριοποιούνται στο ευρύτερο περιβάλλον της ελληνικής διασποράς στην αψβουργική μοναρχία–, άτομα που κινούνται στην Πέστη (Πολυζώης Κοντός²⁹, Νικόλαος Μπεκέλας³⁰, αδελφοί Αγόρα³¹, Ιωάννης Ράλλης³²) ή ανήκουν στον οικογενειακό κύκλο (Γεώργιος Ρουσιάδης)³³. Όπως συνάγεται, η συνδρομητική ταυτότητα του Δορμούση συνδέεται στενά με τη συσπείρωσή του στα κομβικά δίκτυα για την οικονομική και πολιτισμική οργάνωση του ελληνισμού της διασποράς, που έχουν ως βάση την συντοπικότητα και την τοπικότητα³⁴.

Ένα ιδιόγραφο τετράδιο του Αλέξανδρου Δορμούση που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, προσφέρει περισσότερες ψηφίδες για τη σύνθεση της προσωπικής του πολιτισμικής και ιδεολογικής ταυτότητας³⁵. Στις 172 πυκνογραμμένες γραμμένες σελίδες της χειρόγραφης ανθολογίας, που συγκροτήθηκε μέσα στα χρόνια 1795-1832, εμπεριέχεται ένα ποικίλο υλικό που περιλαμβάνει στιχουργήματα με περιεχόμενο αισθηματικό, συγχαρητικό, ευκτικό, νουθετικό, εγκωμιαστικό, σκωπτικό, λιβελογραφικό αλλά και πατριωτικό, έμμετρα αινίγματα και μύθους³⁶. Ο Δορμούσης σημειώνει ως χρονολογία για την έναρξη της ανθολογίας την ημέρα του γάμου του (22 Ιουλίου 1796) με την κατά τρία χρόνια μεγαλύτερή του Αικατερίνη Κοντορούση (1766-1836)³⁷, στην οποία αφιερώνει και το πρώτο

τον Ρειμέρον, Βιέννη 1826 και *Ιστορία των Ανθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832· *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, Πέστη 1836.

²⁸ Βλ. αντίστοιχα τις εκδόσεις: Γόλδσμιθ, *Ιστορία της Ελλάδος*, Βιέννη 1807· Ριχέρου, *Μεγάλα συμβεβηκότα εκ μικρών αιτιών προξενηθέντα*, Βιέννη 1819· *Πραγματεία Φυσιολογικής*, Πέστη 1822.

²⁹ Επιμελητής του *Θησαυρού Γραμματικής* του Καραϊωάννη, διετέλεσε δάσκαλος του σχολείου και εφημέριος της ελληνικής εκκλησίας της Πέστης· βλ. Füves 1981: 327-334.

³⁰ Έφορος του σχολείου της Πέστης· σε αυτόν απευθύνεται η προσφώνηση του έργου του Βικεντίου Δαμωδού *Πράξις [...] εις τας ρητορικές ερμηνείας* (Πέστη 1815).

³¹ Κοζανίτες έμποροι, χορηγοί των εκδόσεων *Προδιόκησις εις τον Ερμήλον* και *Ερμήλος* (1817) του επίσης κοζανίτη Μιχαήλ Περδικάρη· να σημειωθεί ότι το χειρόγραφο του Περδικάρη είχε σταλεί μέσω Βουδαπέστης στον Άνθιμο Γαζή για να το τυπώσει στη Βιέννη.

³² Εφημέριος στην Πέστη, συγγραφέας του παιδαγωγικού συγγράμματος *Διατριβή ή Καθρέπτης της Ελληνικής Γλώσσης* (Πέστη 1832).

³³ Ο μεταφραστής του *Ο Θεμιστοκλής εν Πέρσαις* του Μεταστάσιο (Βιέννη 1837), γιος του κοζανίτη Ρούση Κ. Κοντορούση (Παπαγεωργίου 1992 και Λιούφης 1924: 218) πρέπει να ήταν συγγενής, μάλλον ανιψιός της συζύγου του Δορμούση, Αικατερίνης Κοντορούση.

³⁴ Για τη σημασία του εθνικού, τοπικού και οικογενειακού δικτύου στην οργάνωση του παροικιακού ελληνισμού, βλ. Χατζηιωάννου 2005: 13.

³⁵ Πρόκειται για το χφ 2145 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (Πολίτης 1991: 173-174). Όπως ορθά σημειώνει ο Λίνος Πολίτης πρόκειται για εξαιρετικά καλλιγραφημένο χειρόγραφο με επιμελώς χαραγμένα περιθώρια.

³⁶ Αναλυτική παρουσίαση των περιεχομένων του χειρογράφου με μεταγραφή των πρώτων στίχων θα παρουσιάσω σε προσεχές δημοσίευμα. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την κ. Αικατερίνη Κορδούλη, αναπληρώτρια της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος που διευκόλυνε τη μελέτη μου στο Τμήμα Χειρογράφων.

³⁷ Το έτος και η ηλικία θανάτου της εξάγεται από την επιτύμβια επιγραφή (Füves 1966: 315).

«συγχαρητικών» στιχουργήματα για την ονομαστική της εορτή, με ακροστιχίδα του ονόματός της (*Αικατερίνη*). Με τον τρόπο αυτό προϋδεάζει ότι η «πάρεργη» αυτή ενασχόληση με τη συγγραφή και την ποίηση συνδέεται με το αισιόδοξο ξεκίνημα μιας καινούριας φάσης ζωής και αναδύεται μέσα από ένα κλίμα οικογενειακής γαλήνης, οικονομικής, ενδεχομένως, άνεσης και ευφορίας³⁸.

Όπως δηλώνεται στο υπόμνημα του κατάστιχου, καταχωρούνται «ιδιόγραφα» ποιημάτια», δηλαδή συνθέματα του Δορμούση, «μεταφράσεις» από ξενόγλωσσα κείμενα-αφετηρίας, βασισμένα συχνά σε δοσμένο μουσικό σκοπό, «αντίγραφα», δηλαδή στιχουργήματα άλλων, ορισμένα από τα οποία ανήκουν σε πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντος (Γ. Ρουσιάδης, κ.ά.). Η συγκρότηση του τετραδίου παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις χειρόγραφες ανθολογίες, φαναριώτικης, κυρίως, προέλευσης, τις γνωστές μισμαγίες, όπως και με την πρώτη έντυπη ανθολογία του συντοπίτη του τυρναβίτη Ζήση Δαούτη³⁹: υψηλή παρουσία λυρικής ποίησης, θεματική ποικιλία, προσφυγή σε στιχουργικά παιγνίδια (ακροστιχίδες, αλφάβητα), άντληση υλικού από ξένες γραμματείες, μελοποιημένη ποίηση. Το κατάστιχο, πάντως, του Δορμούση διαθέτει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, περισσότερο προσωπικό ή ιδιωτικό. Η σύνθεση αρκετών στιχουργημάτων υπαγορεύεται από περιστάσεις της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής (ονομαστικές και θρησκευτικές γιορτές, γάμος) ή της πολιτικής επικαιρότητας (εθνοτικές διενέξεις, ο αγώνας για την ελληνική ανεξαρτησία), και συνδέεται με συγκεκριμένα πρόσωπα του άμεσου οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος του κατόχου (σύζυγος, κόρη, ανίψια, έμποροι της διασποράς). Η παρακαταθήκη της προφορικής, χειρόγραφης ή έντυπης παράδοσης σημειώνει μικρή παρουσία, προσφέροντας μόνο πέντε από τα «ξένα» ή τα «αντίγραφα»⁴⁰. Σημαντικό μέρος του υλικού της ανθολογίας έχει τον χαρακτήρα της άσκησης και της δοκιμής στη γραφή, όπως καταδεικνύουν η αναγραφή των

³⁸ Η οικογένεια Κοντορούση καταγόταν από την Κοζάνη και διατηρούσε εμπορικό οίκο στη Βιέννη (Λιούφης 1924: 288-289).

³⁹ Βλ., τώρα, Φραντζή 1993.

⁴⁰ 1. *Μόλις έδειξεν η φύσις φως λαμπρόν/ και ανέτειλεν η πλάσις / το αυτό*· πρβλ.: Κωνσταντίνος Τόμπρας - Κωνσταντίνος Ιωαννίδης (επιμ.), *Άσματα ηρωικά, κλέφτικα, ερωτικά...*, Ναύπλιο 1837, Θεόδωρος Παράσχος, *Η Πανδώρα ήτοι συλλογή*, Α', Κων/πολη 1844. 2. *Δύο πράγματα θαυμάζω εις τον κόσμον εξ αρχής / κάλλος τέλειου προσώπου και ευγένειαν ψυχής*· πρβλ.: Κωνσταντίνος Τόμπρας - Κωνσταντίνος Ιωαννίδης (επιμ.), *Άσματα ηρωικά, κλέφτικα, ερωτικά...*, Ναύπλιο 1837. 3. *Το φιλέρημον τρυγόνι/ δεν ομοιάζει με τ' αηδόνη / το ερωτικόν πουλί*· πρβλ.: Th. Kind, *Eumotia III, Τραγώδια κλέφτικα, ιστορικά, ερωτικά και άλλα ποιήματα των νεώτερων Ελλήνων*, Λειψία 1827, Η. Χριστοφίδης (επιμ.), *Στίχοι ηρωϊκοί και ερωτικοί...*, Αίγινα 1834, Κωνσταντίνος Τόμπρας-Κωνσταντίνος Ιωαννίδης (επιμ.), *Άσματα διαφόρων ποιητών*, Ναύπλιο 1835, Ανδρέας Κορομηλάς (επιμ.), *Ανθολογία ή συλλογή ασμάτων Ηρωϊκών και Ερωτικών*, Αθήνα 1835. [<http://poetry.ims.forth.gr/> 30.10.2010].

μεταφρασμάτων δίπλα στα ξενόγλωσσα πρωτότυπα και οι επαναλαμβανόμενες επεξεργασίες των ίδιων κειμένων, οι συγγραφικές και μεταφραστικές παραλλαγές.

Το μεγαλύτερο μέρος των μεταφρασμάτων έχει γλώσσα αφετηρίας τη γερμανική⁴¹: ποιήματα («Hoffnung») και αινίγματα του Fr. Schiller (από το παράρτημα του «Turandot»), μύθοι του Chr. Gellert, ποιήματα του G.-A. Burger, αποσπάσματα από λιμπρέτα και άριες. Επιλογή αναμενόμενη, καθώς στην Πέστη, όπου ο Δορμούσης βρισκόταν εγκατεστημένος από την τρίτη δεκαετία της ζωής του, η γερμανική είχε καθιερωθεί από το 1784 ως το τέλος του 18^{ου} αιώνα ως γλώσσα της διοίκησης και της λογοτεχνίας: ήταν η γλώσσα των μορφωμένων και των εμπορικών συναλλαγών, την οποία μιλούσε η πλειονότητα του πληθυσμού⁴². Απαντούν, όμως, και μεταφράσεις από τα γαλλικά –ανάμεσά τους και σύντομο απόσπασμα από την «Ενρικήν» (*La Henriade*) του Voltaire– και τα ιταλικά, που υποδεικνύουν το συντονισμό του με το παιδευτικό αίτημα της ελληνικής διασποράς για την εκμάθηση ξένων γλωσσών, εκτός από τη γερμανική⁴³.

Σημαντικό μέρος από τα στιχουργήματα ανήκουν στην περιοχή του λυρισμού. Απηχούν το λυρικό κλίμα που διακρίνει από το δεύτερο μισό του 18^{ου} ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα τις λογοτεχνίες της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης⁴⁴ στο πλαίσιο του προ-ρομαντισμού, του ρουσσωισμού και του ροκοκό, εντός του οποίου καλλιεργήθηκε και το μελόδραμα. Ποίηση της ευαισθησίας και της ανεμελιάς, «φευγαλέα» ποίηση, με φυσιολατρικό συχνά περιεχόμενο και ανακρεόντεια μοτίβα, με μυθολογικά πρόσωπα (Αφροδίτη, Ζεύς), που δίνει έμφαση στο συναίσθημα, υμνεί τις καθημερινές χαρές της ζωής, τον τρύγο, την άνοιξη, τον έρωτα. Πολλά από αυτά τα στιχουργήματα ανήκουν στην μελοποιημένη ποίηση. Ο Δορμούσης δοκιμάζει, ομολογουμένως άτεχνα, την πένα του και το αυτί του στο στίχο και τη μελωδία μέσα από τη διαδικασία της παράφρασης, της ελεύθερης μετάφρασης μελοποιημένων κομματιών αλλά και της σύνθεσης δικών του που βαδίζουν πάνω σε δοσμένο σκοπό.

Η σύνθεση στιχουργημάτων πάνω σε δοσμένη μουσική μελωδία είναι μια γνωστή πρακτική από τις φαναριώτικες μισμαγιές, καθώς και από τα παρέμβλητα

⁴¹ Για τις μεταφράσεις από τα γερμανικά βλ. Polioudakis 2008: 159-165 και 355-405. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Μίλτο Πεχλιβάνο που έθεσε στη διάθεσή μου αντίτυπο του βιβλίου.

⁴² Η επιμονή στην εκμάθηση της γερμανικής ως μέσου με το οποίο η δεύτερη γενιά μεταναστών θα καταξιώνόταν επαγγελματικά έχει επισημανθεί από τους ιστορικούς της ελληνικής διασποράς. Βλ. Στασινοπούλου, 2005: 22, Σειρηνίδου 1998: 83-89 και Σειρηνίδου 2002: 273, Παπακωνσταντίνου, 2005: 86-87.

⁴³ Κατσιαρδή-Hering 1995 : 157.

⁴⁴ Περιορίζομαι να παραπέμψω στις άμεσα εμπλεκόμενες στο περιβάλλον του Δορμούση γραμματείες, τη γερμανική και την ουγγρική· βλ. Browning 1978 και Czigany 2004:108.

στιχουργήματα των «σύμμεικτων» αφηγημάτων της «σχολής του Ρήγα» (*Ερωτος Αποτελέσματα*⁴⁵, κ.ά.). Η μουσική παράδοση, όμως, από την οποία αντλεί ο Δορμούσης, δεν είναι η ανατολική όπως στα φαναριώτικα τραγούδια· είναι οι μελωδίες από το γερμανικό lied και το λυρικό θέατρο, το μελόδραμα, τις οποίες συναντάμε σε θούρια του Ρήγα⁴⁶, και, αργότερα, σε ποιήματα εκπροσώπων του αθηναϊκού ρομαντισμού, στον Ισιδώρο Ισιδωρίδη-Σκυλίση, στον Ιωάννη Καρασούτσα, στον Άγγελο Βλάχο κ.ά.. Οι στίχοι και η μουσική των περισσότερων κομματιών προέρχονται από γνωστούς ποιητές ή λιμπρετίστες της εποχής (Gleim, Lorenzo da Ponte, κ.ά.) και συνθέτες όπως ο Mozart, ο Giovanni Paisiello, ο Martini y Solers, ο Nicolas Isouard, ο Süßmayr, ο Joseph Weigl, ο Herold-Louis-Joseph-Ferdinand, τα ονόματα, όμως, των οποίων αναγράφονται σπάνια στο τετράδιο. Ο Δορμούσης παραπέμπει στους τίτλους μιας άριας ή ενός μελοδράματος, προφανώς γιατί βασίζεται στην ακουστική πρόσληψη και διάδοση: τα έχει συγκρατήσει ως μουσικά κομμάτια.

Κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα σημειώνεται μια ευδιάκριτη στροφή του ελληνισμού προς τη θεατρική δραστηριότητα⁴⁷. Οι ελληνικές μεταφράσεις θεατρικών έργων, που προορίζονται για αναγνωστική χρήση, εμφανίζουν αυξανόμενη εκδοτική πορεία από το 1779 κ.ε. Παράλληλα, η θεατρική σκηνή κεντρίζει την προσοχή των οθωμανών υπηκόων κατά την παραμονή τους σε πρωτεύουσες της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης. Ο Κοραΐς στο Άμστερνταμ του 1777 εντάσσει την όπερα στο πρόγραμμα της σαββατιάτικης εξόδου του⁴⁸ και ο Ρήγας κατά το πρώτο, σύντομο, ταξίδι του στη Βιέννη το 1790 παρακολουθεί θεατρικές παραστάσεις⁴⁹. Ο Αλεξάνδρος Δορμούσης, πολίτης της ελεύθερης βασιλικής πόλης της Πέστης, με την οικονομική άνεση που του εξασφάλιζε η ιδιόκτητη επιχείρηση, είχε κάθε δυνατότητα να διαθέτει μέρος του ελεύθερου χρόνου του σε θεάματα. Η Βιέννη, βασικός κρίκος του εμπορικού δικτύου της ελληνικής διασποράς με την οποία θα διατηρούσε επαφές, διέθετε κρατικά και ιδιωτικά θέατρα. Στο ανερχόμενο αστικό κέντρο της Πέστης

⁴⁵ Συνοδεύονται από την υπόδειξη του μουσικού σκοπού, με όρους δανεισμένους από την ισλαμική μουσική: «κατά το νεβάς», «κατά το ισφαχάν», κτλ. ·βλ. Αθήνη 2010: 217-222.

⁴⁶ Το στιχούργημα *Άνδρες χαρήτε / τον κόσμον εξ αρχής* αποτελεί παράφραση του γερμανικού τραγουδιού «Freuet euch des Lebens» σε στίχους Johann Martin Usteris και μουσική Hans Georg Nägely. Στον ίδιο σκοπό προσαρμόζει το «Συμποσιακόν» *Φίλοι θαρράμεν/ ιδού πλέον καιρός* που αποτελεί προσωπική σύνθεση. Όπως έχει υποδειχτεί (Πίστας 1969: 183-206) το θούριο του Ρήγα *Τι καρτερείτε, φίλοι και αδερφοί* βασίζεται στην ίδια μελωδία.

⁴⁷ Σπάθης 1986: 69.

⁴⁸ Ηλιού 1976: 31.

⁴⁹ Χατζηπαναγιώτη 2003.

λειτουργούσε από το 1787 γερμανόφωνη σκηνή, ενώ το 1812 είχε ιδρυθεί το μεγαλύτερο γερμανόφωνο θέατρο όλων των εποχών, χωρητικότητας 3.000-3.600 θέσεων, που έδινε παραστάσεις επί τέσσερις ημέρες την εβδομάδα, προσφέροντας ένα κοσμοπολίτικο ρεπερτόριο⁵⁰. Αναμφίβολα, για να λειτουργήσει ένα τέτοιο θέατρο σε μια πόλη 33.000 κατοίκων, η προσέλκυση του αστικού κοινού ήταν αναγκαία προϋπόθεση. Η επιθυμία, πάντως, του Δορμούση να δοκιμαστεί στη μελωδία εκτός από το στίχο, συνάδει και με την εκτίμηση που απολάμβανε η μουσική στα μεγάλα αστικά κέντρα της μοναρχίας· η αγάπη γι' αυτήν αποτελούσε εγγύηση «πνευματικότητας». Η μουσική συνιστούσε μέρος της καθημερινότητας των πολιτών, ανάμεσα στους οποίους και τα καλλιεργημένα μέλη της ελληνικής διασποράς⁵¹. Ήταν σύνηθες φαινόμενο να μαθαίνουν οι θυγατέρες των επιχειρηματιών, των εμπόρων και των δημοσίων υπαλλήλων ένα μουσικό όργανο μέσω οικοδιδασκάλου ή να καλλιεργούν την φωνή τους. Για τη Θεοφανώ Δορμούση είχε επιλεγεί το κλειδοχορδο· άλλωστε, ορισμένα από τα στιχουργήματα σε δοσμένο σκοπό του πατέρα της είχαν γραφτεί για δική της εξάσκηση, προσθέτοντας, έτσι, δίπλα στο ξενόγλωσσο ρεπερτόριο της ελληνικά τραγούδια⁵².

Παράλληλα, όμως, ο μετανάστης έμπορος/επιχειρηματίας, θιασώτης της «φευγαλέας» ποίησης, της έντεχνης μουσικής, του Lied και της όπερας, είναι μέλος της ορθόδοξης μειονότητας. Στην Πέστη οι ορθόδοξοι Έλληνες και Μακεδονοβλάχοι, που κατάγονταν από περιοχές της οθωμανικής επικράτειας και εξειδικεύονταν στο εμπόριο μεταξύ Κεντρικής Ευρώπης και Ανατολής, ήταν συσπειρωμένοι από το τέλος της δεκαετίας του 1780 σε μια κοινή κοινότητα, που αναλάμβανε τη διευθέτηση πρακτικών, επαγγελματικών, διοικητικών και άλλων ζητημάτων. Συνεκκλησιάζονταν στον ορθόδοξο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που ήταν το κέντρο της κοινότητας, και έστελναν τα παιδιά τους στο ίδιο κοινοτικό σχολείο. Γλώσσα της εκκλησίας και του σχολείου ήταν τα ελληνικά, γλώσσα την οποία χρησιμοποιούσαν και οι Βλάχοι στην εμπορική επικοινωνία και στις καθημερινές τους συναλλαγές. Η κοινή αυτή συνάρθρωση υπαγορευμένη από λόγους θρησκευτικούς, διοικητικούς ή οικονομικούς δεν απέτρεπε από αντιπαλότητες και

⁵⁰ Η χωρητικότητά του δηλαδή ήταν διπλάσια από αυτήν του Burgtheater της Βιέννης σήμερα και ελάχιστα μικρότερη κατά λίγες εκατοντάδες θέσεις από τη Metropolitan Opera της Νέας Υόρκης· βλ. Freifeld 1999:148-173.

⁵¹ Βλ. και το παράδειγμα της οικογένειας Μάνου στο: Μαντούβαλος 2007: 379-380.

⁵² Ενδεχομένως να αποτελούσε και ένα ευχάριστο μέσο τριβής με την ελληνική γλώσσα. Για τις αδυναμίες στη μητρική γλώσσα που παρουσίαζαν τα παιδιά των παροίκων βλ. Κατσιαρδή-Hering 1995: 157, 160.

από κοινωνικές προκαταλήψεις, οι οποίες εντάθηκαν με τη σταδιακή ανάπτυξη του εθνικισμού. Με την ανάδυση του αιτήματος μιας ιδιαίτερης βλαχικής ταυτότητας αλλά και την ενδυνάμωση του αισθήματος του «συνανήκειν» και της «κοινής καταγωγής» από την ελληνική πλευρά, δημιουργήθηκαν συγκρουσιακές καταστάσεις⁵³. Η διεκδίκηση της βλαχικής ιδιαιτερότητας εκφράστηκε επανειλημμένα μέσα από το αίτημα της εισαγωγής της βλαχικής γλώσσας στη λειτουργία και στο σχολείο, παράλληλα με την ελληνική, και του διορισμού βλαχόφωνου ιερέα και δασκάλου. Οι δύο πλευρές κατέληξαν τελικά σε συμβιβασμό το 1821, αφού προηγήθηκαν όμως πολλές διενέξεις και απειλήθηκε ο χωρισμός των δύο κοινοτήτων. Ο Αλέξανδρος Δορμούσης μαζί με τον αδελφό του είχαν συμμετάσχει σε κρίσιμες συνελεύσεις (1807, 1820 και 1821) που αφορούσαν τις ενδοκοινοτικές, εθνοτικές αυτές συγκρούσεις⁵⁴. Η προσωπική του στάση και το κλίμα που δημιουργήθηκε αποτυπώνεται σε μια σειρά από στιχουργήματα του τετραδίου.

Η πρώτη και παλαιότερη ενότητα αυτής της ομάδας στιχουργημάτων («Κατηγορία Αφροδίτης εναντίον μιας ελληνίδος, ήτις επροτίμησεν αλλογενή Βλάχον του ομογενούς Έλληνας», «Απόκρισις της κόρης προς την Αφροδίτην», «Συγχαρητικόν εκ μέρους συγγενών τε και φίλων»), θίγει την επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετώπιζε η ελληνική πλευρά τους μεικτούς γάμους ανάμεσα στα μέλη των δύο εθνοτήτων. Ο στιχουργός υιοθετεί, εδώ, φιλελεύθερη και συναινετική διάθεση που απορρέει από μια ορθολογική αντιμετώπιση –ο μεικτός γάμος δεν συνεπάγεται καταφρόνηση του ελληνικού γένους–, δείχνει σεβασμό στο συναίσθημα και στις προσωπικές επιλογές του ατόμου, και οδηγεί στο ξεπέραςμα των προκαταλήψεων προς όφελος της αρμονικής συμβίωσης και της επίγειας ευτυχίας. Σε μεταγενέστερα, όμως, στιχουργήματα που γράφτηκαν γύρω στα 1820, στα χρόνια της εκκλησιαστικής και γλωσσικής διένεξης, το πνεύμα συναίνεσης έχει εκλείψει. Με ειρωνικά σχόλια και οξύτατους, μειωτικούς, χαρακτηρισμούς που φτάνουν στα όρια των ύβρεων⁵⁵ ο Δορμούσης τείνει στον ηθικό, γλωσσικό, πνευματικό και κοινωνικό εκμηδενισμό του βλαχικού στοιχείου, προβάλλοντας ταυτόχρονα την υπεροχή του

⁵³ Οι ενδοκοινοτικές συγκρούσεις είχαν χαρακτήρα πολυδιάστατο, καθώς δεν είναι ευκρινές αν αφορούσαν αποκλειστικά ζητήματα εθνοτικής ταυτότητας ή ενέπλεκαν και οικονομικούς ανταγωνισμούς· βλ. Hering 1993: 145–160.

⁵⁴ Ο Χρίστος (3. 12.1820) υπογράφει το τελικό κείμενο των Ελλήνων για το χωρισμό της εκκλησίας από τους Βλάχους (Füves 1972: 783)· οι δύο αδερφοί συνυπογράφουν μαζί με άλλους Έλληνες (11.9.1821) το τελικό κείμενο του συμβιβασμού Ελλήνων και Βλάχων αναφορικά με την εκκλησία (Füves 1972: 788).

⁵⁵ Πάντως, μειωτικοί χαρακτηρισμοί να συνοδεύουν τους Βλάχους ως επαγγελματική ομάδα απαντούν και παλαιότερα· βλ. Παπακωνσταντίνου 2002: 196-197.

«γένους των Ελλήνων». Προσφεύγοντας στο στιχουργικό παιγνίδι της ονομαστικής ακροστιχίδας («Ειπέ μοι Καλλιόπη ο σκώπτης Βλάχος τις; /ακροστιχίδα ιδε και μάθε ον ζητείς», «Μούσα ειπέ μας, αληθινώς, ποίος ο σκώπτης Βλάχος/ ακροστιχίδ' ανάγνωθι και μάθε αταράχως») συνθέτει λίβελους για τον Αθανάσιο Γκραμπόβσκη, εξέχον μέλος της εμπορικής τάξης της Πέστης και επικεφαλής της μακεδονοβλαχικής μειονότητας⁵⁶, και εγκώμια για δύο πρόσωπα που φαίνεται ότι πρωτοστάτησαν από ελληνικής μεριάς (Γεώργιος Τακιατζής⁵⁷ και Γρηγόριος Παπαφής) στην παλαιότερη διένεξη με τους Σέρβους και στην πρόσφατη με τους Μακεδονοβλάχους.

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και οι ιδέες για την απελευθέρωση της Ελλάδας είχαν απήχηση στις ελληνικές παροικίες της Ουγγαρίας⁵⁸. Πρόσωπα από το άμεσο περιβάλλον του Δορμούση (Γεώργιος Ρουσιάδης) συμμετείχαν στη Φιλική Εταιρεία και στη συνέχεια στον αγώνα. Ο ίδιος, σύμφωνα με μαρτυρία του 1821 του γνωστού λόγιου και ιερολοχίτη Στέφανου Κανέλου, λειτουργούσε ως σύνδεσμος στην Πέστη των Ελλήνων από τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες και την Κεντρική Ευρώπη που κατευθύνονταν μέσω Τεργέστης στην επαναστατημένη Ελλάδα⁵⁹. Μέσω του δικτύου διακινούνταν προφανώς και επαναστατικά τραγούδια· ανάμεσα σε αυτά που διασώζει το κατάστιχο είναι και τα δύο γνωστά θούρια «Νέος Άρης τώρα τρέχει»⁶⁰ και «Δεύτε παίδες των Ελλήνων» του Ρήγα⁶¹. Τον επαναστατικό απόηχο μεταφέρουν και τα τελευταία στιχουργήματα του τετραδίου, εμφανίζοντας τον Δορμούση να δοκιμάζει τις δυνάμεις του στην παράφραση κειμένων από τη

⁵⁶ Δεύτερος επόπτης των ιδιωτικών αστικών εμπορικών συναλλαγών στην Πέστη, πρώτος επίτροπος της ελληνικής και βλαχικής εκκλησίας της και αξιολογητής των πολιτικών και εμπορικών αποφάσεων στην επιτροπή για τη διοίκηση των σχολικών πόρων (Hering 1993: 156). Επίσης, η Έλενα Γκραμπόβσκη, προφανώς μέλος της ίδιας οικογένειας, είχε διατελέσει πρόεδρος του συλλόγου γυναικών που στήριζε τη λειτουργία του βλαχικού σχολείου στην Πέστη (Σειρηνίδου 2005 : 73).

⁵⁷ Κοζανίτης στην καταγωγή, ανήκε σε γνωστή εμπορική οικογένεια της διασποράς της Βιέννης. Ο Γεώργιος Τακιατζής ήταν εγκατεστημένος στην Πέστη και διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Γεώργιο Ρουσιάδη· βλ. Λιούφης 1924 :79

⁵⁸ Füves 1991: 148.

⁵⁹ Σε επιστολή του Στέφανου Κανέλου προς τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (Βιέννη 30 Ιουλίου 1821)· βλ. Λάιος 1958: 171.

⁶⁰ Απαντά σε χειρόγραφη ανθολογία των αρχών του 19^{ου} αιώνα (Σβορώνος 1990: 605-617). Ανθολογείται επίσης από τον Μανουήλ Βερνάρδο (επιμ.), *Άσματα και πονημάτια διαφόρων*, Κοσμόπολις 1821 και τον Theodor Kind, *Τραγώδια της νέας Ελλάδος*, Λειψία 1833 [http://poetry.ims.forth.gr/ 30.10.2010].

⁶¹ Δημοσιεύεται σε πολλές ανθολογίες: Μανουήλ Βερνάρδος (επιμ.), *Άσματα και πονημάτια διαφόρων*, Κοσμόπολις 1821, Fedor Possart, *Neugriechische Grammatik...*, Λειψία 1834, Κωνσταντίνος Τόμπρας-Κωνσταντίνος Ιωαννίδης (επιμ.), *Άσματα διαφόρων ποιητών*, Ναύπλιο 1835, 1837, [Hobhouse], *Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 & 1810*, ²Λονδίνο 1855 [http://poetry.ims.forth.gr/ 30.10.2010].

γερμανική και την ιταλική φιλελληνική ποίηση⁶², εμπνευσμένη από τον Υψηλάντη, το Μεσολόγγι, την Πάργα, και να συνθέτει ένα δικό του στιχούργημα με ακροστιχίδα για την Πελοπόννησο.

Οι επιλογές του Δορμούση τον παρουσιάζουν να υιοθετεί πολιτισμικές πρακτικές του τόπου διαμονής· ταυτόχρονα, να συντηρεί τους δεσμούς με το θρήσκευμα και τους συντοπίτες του και να αναπτύσσει εθνική συνείδηση. Η ιδιοκτησία εταιρείας, η παρουσία υπηρετικού προσωπικού και οικοδιδάσκαλου που μαθαίνει κλειδοχορδο στην κόρη του, συνηγορούν υπέρ μιας αστικής ταυτότητας. Κατά συνέπεια, ως μέλος αστικής ομάδας έχει τη δυνατότητα ελεύθερου χρόνου που τον χρησιμοποιεί για κοινωνικές συναναστροφές, ψυχαγωγία, μουσική και θεατρική καλλιέργεια. Αφιερώνει χρόνο για την ποίηση, ασκείται στη γραφή της μέσα από τη μετάφραση, την παράφραση ή την προσωπική σύνθεση, αλλά και για το μυθιστόρημα, είδος που κατεξοχήν συνδέεται με την παρουσία ελεύθερου χρόνου⁶³.

Ούτε η ύλη της ανθολογίας –με εξαίρεση ένα μικρό πεζό ανώνυμο απόσπασμα («Πύργοι εναέριοι») που το αντέγραψε ο Δορμούσης από τα κατάλοιπα ενός γνωρίμου του εξαντλείται στον έμμετρο λόγο– ούτε και οι προαγορές των βιβλίων προσφέρουν ενδείξεις για τα πεζογραφικά και μυθοπλαστικά ενδιαφέροντα του Δορμούση. Η Πέστη, επίσης, δεν είχε να επιδείξει αξιοπρόσεκτη εκδοτική παραγωγή στην περιοχή του πλασματικού πεζού αφηγήματος⁶⁴. Ωστόσο, οι μυθοπλασίες σε πεζό λόγο δεν είχαν διαφύγει της αρμόζουσας προσοχής· είχαν διαδοθεί στο νεανικό κοινό μέσα από τις έντυπες μεταφράσεις της Βιέννης ή τις ξενόγλωσσες εκδόσεις τους, προκαλώντας στα 1793 την οργή του βιβλιόφιλου Γεώργιου Ζαβίρα:

Εγώ πλέον έχασα πάσαν υπομονήν! Επειδή ομολογώ εν αληθεία ότι δεν ηξεύρω καμίαν διαφοράν μεταξύ των αμαθών και των πεπαιδευμένων νέων μας και εις πολλούς καλύτερον ήθελεν είσται να μην ήθελαν μάθει παρά οπού έμαθαναν. Ναι, αληθώς· αυτοί αναγινώσκουσι βιβλία, αλλά ποταπά (τι λογής;) ή τας Μυθολογίας της Χαλιμάς ή γερμανικάς, γαλλικάς ήτοι ιταλικάς ματαίας μυθιστορίας⁶⁵.

Το ενδιαφέρον του Δορμούση για το μυθιστόρημα τεκμηριώνεται μέσα από τη δημιουργική διαδικασία που ακολούθησαν οι περισσότεροι από τους συγχρόνους του:

⁶² Ανάμεσα σε αυτά βρίσκεται και το γνωστό από άλλες πηγές (Theodor Kind, *Τραγώδια της νέας Ελλάδος*, Λειψία 1833) «Επιτάφιος της Πάργας»: *Όροι και δάση σκιερά πολύδροσοι κοιλάδες / λιβάδια ευωδέστατα / αγροί και πρασινάδες*. [<http://poetry.ims.forth.gr/> 30.10.2010].

⁶³ Βλ., πρόσχειρα, Watt 1957: 43-47.

⁶⁴ Το *Χαριτώ και Πολύδωρος* του αβά Barthélemy, σε μετάφραση Κωνσταντίνου Γ. Κούτσικου, που δημοσιεύεται το 1801 είναι ο μοναδικός τίτλος.

⁶⁵ Füves 1964-1965α: 105.

τη διαγλωσσική μεταφορά. Το 1810 είχε ολοκληρώσει την πλήρη, πιστή, μετάφραση του πασίγνωστου γαλλικού μυθιστορήματος του Alain-René Lesage, *Le diable boiteux* (1707)⁶⁶, γνωστού και στον ελληνισμό⁶⁷, η οποία σώζεται σε χειρόγραφη μορφή στη βιβλιοθήκη της Βιέννης⁶⁸. Το καθαρογραμμένο, ακηλίδωτο κείμενο χωρίς διορθώσεις ή διαγραφές, η πληρότητα της σελίδας τίτλου : «*Ο κουτσός διάβολος επαυξηθείς με τας πατερίτσας του κουτσού διαβόλου, μεταφρασθείς εκ του γαλλικού του Λεσάζ εις την απλοελληνικήν διάλεκτον παρά του Αλεξάνδρου Δρομούση εν Πέστα 1810*» που προτάσσεται πανομοιότυπα στον πρώτο και στο δεύτερο τόμο, η αναγραφή πινάκων με τα κεφάλαια που αναγράφονται στο τέλος του κάθε τόμου, επιτρέπουν την εικασία ότι το χειρόγραφο ήταν έτοιμο για το τυπογραφείο⁶⁹. Ενδεχομένως, μάλιστα, η προοπτική μιας ανάδυσης στη «δημόσια σφαίρα» να υπέβαλε στον μεταφραστή την τροποποίηση του ονόματός του σε Δρομούσης αντί Δορμούσης, για λόγους αλφαβητικής διευκόλυνσης, εξελληνισμού ή αποφυγής συνδηλώσεων που υποκινούσε στο πολυεθνικό περιβάλλον της Κεντρικής Ευρώπης⁷⁰. Η μετάφραση του *Κουτσού διαβόλου*, που πρέπει να αποτελούσε μεταφραστικό desideratum, για άγνωστους λόγους δεν δημοσιεύτηκε. Έτσι, ο αδέξιος αυτός στιχουργός και μελοποιός δεν μπόρεσε τελικά να καταλάβει μια σημαντική θέση ανάμεσα στους μεταφραστές που γονιμοποίησαν το έδαφος για την καλλιέργεια του νεοελληνικού, νεωτερικού αφηγηματικού λόγου.

⁶⁶ Στον εντοπισμό της μετάφρασης οδηγήθηκα από το δημοσίευμα του Πολίτη 2005: 142, σημ. 40.

⁶⁷ Αναφορά σε αυτό γίνεται στην *Αληθή Ιστορία*, δηλ. στον «Ανώνυμο του 1789»: εκδόσεις του γαλλικού πρωτοτύπου συναντάμε σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες: βλ., σχετικά, Αθήνη 2010: 88-95.

⁶⁸ Hunger- Hannick 1994: S Gr. 199, σ. 359-360. Πρόκειται για καλλιγραφημένο χφ σε δύο τόμους με 176 και 162 σελίδες, με επιμελώς χαραγμένα περιθώρια. Η γραφή του ταυτίζεται με αυτήν του χφ 2145 της ΕΒΕ· πρόκειται συνεπώς για ιδιόγραφο.

⁶⁹ Ετοιμάζω χωριστή μελέτη για τη μετάφραση αυτή.

⁷⁰ Στα συγγρικά *dōrmōg* σημαίνει αρκούδα, στα βλάχικα *dogmu* σημαίνει ύπνος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αθήνη 2010: Στέση Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ.

Άμαντος 1930: Κωνσταντίνος Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, ΣΔΩΒ.

Βρανούσης 1995: Λεάνδρος Ι. Βρανούσης, *Προλεγόμενα. «Εφημερίς», η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί, Βιέννη 1791-1797. Εκδότες: οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιον, τ. 5, Έτος έβδομο 1797*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ.

Δρούλια 1988: Λουκία Δρούλια, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού στην Ν.Α. Ευρώπη», στο: *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των Βαλκανικών λαών, 15ος -20ός αι.*, Αθήνα, σ. 7-40.

Ευστρατιάδης 1997: Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των οθωμανών υπηκόων*, επιμέλεια – εισαγωγή – ευρετήριο Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου, Αθήνα [Ανατύπωση Α΄ έκδοσης, Αλεξάνδρεια 1912].

Ηλιού 1975: Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. I. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ο Ερανιστής* 12, σ. 101-179 [τώρα στο: Άννα Ματθαίου–Στρατής Μπουρνάζος–Πόπη Πολέμη (επιμέλεια), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2006, σ. 123-205].

Ηλιού 1999: «Βιβλία με συνδρομητές. II. Από τα χρόνια της Επανάστασης έως το 1832», *Ο Ερανιστής* 22, σ. 172-178 [[τώρα στο: Άννα Ματθαίου–Στρατής Μπουρνάζος–Πόπη Πολέμη (επιμέλεια), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2006, σ., σ. 217-278].

Ηλιού 1976: Φίλιππος Ηλιού (εισαγωγή-επιμέλεια), *Σταμάτης Πέτρον, Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα, Ερμής.

Κατσιαρδή-Hering 1995: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα, σ. 153–177.

Λάιος 1958: Γεώργιος Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821: ιστορικά ντοκουμέντα από τα αυστριακά αρχεία*, Αθήνα, Δίφρος.

Λάμπρος 1911: Σπυρίδων Λάμπρος, ««Επιτύμβια Ελλήνων ιδίως Μακεδόνων εν Πέστη»», *Νέος Ελληνομνήμων* 8, σ. 462-481.

Λάμπρος 1923: Σπυρίδων Λάμπρος, «Ερευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομνήμων* 17, σ. 113-139 και 368-386.

Λάμπρος 1924: Σπυρίδων Λάμπρος, «Ερευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομνήμων* 18, σ. 48-69 και σ. 276-291.

Λάμπρος 1926: Σπυρίδων Λάμπρος, «Ερευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομνήμων* 20, σ. 45-54.

Λεγράνδ 1891: Αιμίλιος Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων : εκ των εν Βιέννη αρχείων*, μετάφραση: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Αθήνα, τυπογραφείον αδελφών Πιερίη.

Λιούφης 1924: Παναγιώτης Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα, Ι. Βάρτσος.

Μαντούβαλος 2007: Ίκαρος Μαντούβαλος, *Όψεις του παροικιακού ελληνισμού. Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχείρηση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18^{ου} – 19^{ου} αιώνας)*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αθήνα (διδακτορική διατριβή).

Παπαγεωργίου 1992: Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ο Κοζανίτης λόγιος έμπορος Γεώργιος Ρουσιάδης», *Δωδώνη* 21, σ. 345-383.

Παπακωνσταντίνου 1999: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, «Η Βουδαπέστη στα χρόνια του Ρήγα», *Μνήμων* 21, σ. 201-210.

Παπακωνσταντίνου 2002: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18^{ου} αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα (διδακτορική διατριβή).

Παπακωνσταντίνου 2005: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, «Όταν ο μετανάστης ήταν έμπορος: Έλληνες στην Κεντρική Ευρώπη του 18ου αιώνα», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου– Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, σ. 83-96.

<http://poetry.ims.forth.gr/> 30.10.2010: *Παρουσιολόγιο νεοελληνικής ποίησης, 1801-1850*, επιστημονικός υπεύθυνος: Αλέξης Πολίτης, συντάκτες: Παναγιώτης Αντωνόπουλος, Βασιλική Παλαιοχώρη, Αλέξης Πολίτης, συνεργασία: Ηρώ Βαμβακίδου, Ρέθυμνο, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών.

Πίστας 1969: Παναγιώτης Σ. Πίστας, «Τα τραγούδια του “Εγκολπίου” του Ρήγα», *Ελληνικά* 22, σ. 183-206.

Πολίτης 2005: Αλέξης Πολίτης, «Αρχαίοθεμα μυθιστορήματα, 1790-1900. Και πάλι το βάρος της αρχαίας κληρονομιάς;» στο: Στέφανος Κακλαμάνης-Μιχαήλ Πασχάλης (επιμέλεια), *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Στιγμή.

Πολίτης 1991: Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα.

Σειρηνίδου 1998: Βασιλική Σειρηνίδου, *Η ελληνική εγκατάσταση στη Βιέννη 1780-1820*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα (μεταπτυχιακή διατριβή).

Σειρηνίδου 2002: Βασιλική Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα (διδακτορική διατριβή).

Σειρηνίδου 2005: Βάσω Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18^{ου}-μέσα 19^{ου} αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμηχανίες», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου–Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, σ. 53-82.

Σειρηνίδου 2006: Βάσω Σειρηνίδου, «Η ελληνική εμπορική διασπορά στην Αψβουργική Αυτοκρατορία (17ος–19ος αι.). Αναζητώντας τις οικονομικές και πολιτισμικές διαδρομές μιας μεταναστευτικής ομάδας», BFL, *Budapesti Negyed* 2006/4 [http://bfl.archivportal.hu/kateg-26-1-budapesti_negyed.html],

Σπάθης 1986: Δημήτρης Σπάθης, *Ο Διαφωτισμός και το ελληνικό θέατρο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

Στασινοπούλου 2005: Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Βαλκανική πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των αψβούργων τον 18ο και 19ο αιώνα. Ένα γοητευτικό φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών ιστορογραφιών», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου–Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, σ. 17-31.

Ταμπάκη 2000: Άννα Ταμπάκη (εισαγωγή–επιμέλεια), *Ρήγας Βελεστινλής. Απαντα τα σωζόμενα*, τ. 4: *Νέος Ανάχαρσις*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων.

Φραντζή 1993: Άντεια Φραντζή (εισαγωγή–επιμέλεια), *Μισμαγιά, Ανθολόγιο Φαναριώτικης Ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818)*, Αθήνα, Εστία.

Füves 1961-1963: Ödön Füves, «Απογραφές των Ελλήνων παροίκων του νομού της Πέστης. Conscriptio Graecorum in Comitatu Pest – Pilis – Solt Hungariae in saeculo XVIII. peractae. (Έρευνες στα αρχεία του νομού της Πέστης)», *Μακεδονικά* 5, σ. 194-241.

Füves 1964-1965α: Ödön Füves, «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του Γεωργίου Ζαβίρα στη βιβλιοθήκη του Σαιντεντρέ της Ουγγαρίας: “Θέματα όπου επαρέδιδεν ο Γεώργιος Ζαβίρας τω τότε μαθητή αυτού Κωνσταντίνω Εμμανουήλ”», *Μακεδονικά* 6, σ. 99-105.

Füves 1964-1965β: Ödön Füves, «Οι κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων παροίκων της Πέστης και Βούδας 1687-1848», *Μακεδονικά* 6, σ. 106-119.

Füves 1965: Ödön Füves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη, IMXA 75.

Füves 1966: Ödön Füves, «Επιτύμβια επιγραφαί Ελλήνων στην Ουγγαρία», *Ελληνικά* 19, σ. 296-347.

Füves 1981: Ödön Füves, «Η παραμονή του Πολυζώη Κοντού στην Ουγγαρία», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23, σ. 327-334.

Χατζηιωάννου 2005: Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Δίκτυα της διασποράς: μεθοδολογικές παρατηρήσεις», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου–Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, σ. 13-16.

Χατζηπαναγιώτου 2003: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Ο Ρήγας, η Λάνασσα, Ο δικηγόρος και ο χωρικός», *Ελληνικά* 53, σ. 71-91. 1

II. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Browning 1978: Robert M. Browning, *German Poetry in the age of the Enlightenment. From Brockes to Klopstock*, The Pennsylvania University Press.

Czigany 2004: Lorant Czigany, *A History of Hungarian Literature*.

Freifeld 1999: Alice Freifeld, «The De-germanization of the Budapest stage», *Yearbook of European Studies* 13, σ. 148-173.

Füves 1971β: Ödön Füves, «Gründungsurkunde der griechischen Gemeinde in Pest aus dem Jahre 1802», *Μακεδονικά* 11, σ. 335–341.

Füves 1972: Ödön Füves, *Die Griechen in Pest (1686-1931)*, Budapest [= *Görögök Pesten (1686-1931)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Budapest, 1972, γερμανική μετάφραση της Andrea Seidler].

Füves 1991: Ödön Füves, «Characteristics of the Greeks in Hungary (1550–1850)», στο: J. Fossey (επιμέλεια), *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*, Άμστερνταμ, τ. II, σ. 141-153.

Hering 1993: Gunnar Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», στο: Gunnar Hering (επιμέλεια), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Φραγκφούρτη κ.α., σ. 145–160.

Hunger–Hannick 1994: H. Hunger–Christian Hannick, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, IV, Βιέννη.

Polioudakis 2008: Georgios Polioudakis, *Die übersetzung deutscher Literatur ins Neugriechische vor der Griechischen Revolution von 1821*, Peter Lang, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York- Oxford-Wien.

Stoianovich 1960: Traian Stoianovich, «The conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History* 20, σ. 234-313 [Επανεκδόση σε ελληνική μετάφραση «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», στο : Σπύρος Ασδραχάς (επιμέλεια), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15^{ος} – 19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979, σ. 287-345].

Watt 1957: Ian Watt, *The Rise of the Novel*, London, The Hogarth Press, 1987.

**Αλέξανδρος Ρίζος Δορ(ρο)μούσης (1769-Πέστη 1841):
η πολιτισμική ταυτότητα ενός Θεσσαλού εμπόρου της Διασποράς**

Στέση Αθήνη

Η ελληνική διασπορά της Κεντρικής Ευρώπης, από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους, στάθηκε ένας από τους σημαντικότερους μοχλούς κινητικότητας στο ιδεολογικό, πολιτιστικό και λογοτεχνικό πεδίο. Η κινητικότητα αυτή, άμεσα συνυφασμένη με την ανανέωση και το νεωτερισμό, υποδηλώνει υιοθέτηση νέων ρόλων, προτύπων και αξιών, αναπροσανατολισμό των επιλογών, επαναπροσδιορισμό των σχέσεων με την παράδοση· συνδέεται, κοντολογίς, με μεταβολές στη διαμόρφωση των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Η συλλογική δυναμική που αναπτύσσεται και οι ζυμώσεις που κυοφορούνται δεν ανιχνεύονται αποκλειστικά μέσα από τις πράξεις «οργανικών διανοουμένων» που παρεμβαίνουν δυναμικά στη «δημόσια σφαίρα», αλλά και στα έργα και πάρεργα αφανεστερων μελών της ελληνικής διασποράς¹.

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Δορ(ρο)μούσης, την πολιτισμική ταυτότητα του οποίου επιχειρώ να σκιαγραφήσω, είναι ένας, ελάχιστα γνωστός, δεύτερης γενιάς μετανάστης, που ανέπτυξε επιχειρηματική δραστηριότητα στην Πέστη. Ο πατέρας του Ρίζος Δορμούσης², με καταγωγή από τον Τύρναβο, πρέπει να ανήκε στο νέο τοπικό μεταναστευτικό δίκτυο των Θεσσαλών που διεκδικούσε μερίδιο στο χονδρικό εμπόριο μεταξύ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της αψβουργικής μοναρχίας από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα κ.ε.³. Εγκατεστημένος στη Βιέννη κατά την όγδοη δεκαετία του αιώνα, είχε ενεργή συμμετοχή στις συνελεύσεις της αδελφότητας των «πραγματευομένων Τουρκομεριτών»· εκλέχτηκε το 1776 κυβερνήτης της κοινότητας και επιστάτης του Αγίου Γεωργίου⁴ –της πρώτης ορθόδοξης εκκλησίας που είχε ιδρυθεί στην αυστριακή πρωτεύουσα και ήταν το κέντρο συσπείρωσης των

¹ Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω και από τη θέση αυτή στον ιστορικό Ίκαρο Μαντούβαλο για τις εύστοχες υποδείξεις του που συνέβαλαν στη βελτίωση της τελικής μορφής του κειμένου, καθώς και στη διευθύντρια ερευνών του ΙΝΕ/ΕΙΕ Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου που μεσολάβησε για τη γνωριμία μας. Ευχαριστώ, επίσης, τη συνάδελφο στο τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών Ειρήνη-Σοφία Κιαπίδου και τη φίλη Μαρία Μάρκου-Borloz για τη βοήθειά τους στην αξιοποίηση της γερμανόφωνης βιβλιογραφίας.

² Το όνομα απαντά με πολλές διαφορετικές γραφές: Dormusy, Dormussi, Δουρρούση κ.ά.

³ Σειρηνίδου 2006.

⁴ Ευστρατιάδης 1997: 72 και Λάμπρος 1924: 52.

ορθόδοξων βαλκάνιων εμπόρων⁵– σε μια, ομολογουμένως, κρίσιμη στιγμή: την απόφαση για αποκλεισμό των Σέρβων από τη διοίκηση της εκκλησίας όπως και της γλώσσας τους από τη λειτουργία, γεγονός που θα αναδείκνυε την εθνική ταυτότητα ως νέο σημείο συσπείρωσης της κοινότητας σε βάρος της θρησκευτικής ταυτότητας⁶. Ο Ρίζος Δορμούσης, παράλληλα με τις υπηρεσίες του στον Κερδώο Ερμή είχε δείξει τη στήριξή του και στο Λόγιο Ερμή, μέσα από μια πρακτική που αναμφισβήτητα συνέβαλε στην ανάπτυξη της εκδοτικής κίνησης στην περιοχή του ελληνικού νεωτερικού βιβλίου: τη χορηγία. Το όνομα του «τιμιωτάτου εν ταις πραγματευταίς Ρίζου Δορμούση του εκ Τυρνάβου» βρίσκεται χαραγμένο στη σελίδα τίτλου του εκλαϊκευτικού θρησκευτικού εγχειριδίου *Ιερόν Απάνθισμα περιέχον τέσσερας και εκατόν ιστορίας της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης*, έργο (1705) του γερμανού θεολόγου Johann Huebner που μετέφρασε ο Πολυχρόνιος Δημητρίου και τυπώθηκε στη Λειψία το 1775. Είκοσι χρόνια αργότερα (1797) θα εξέφραζε τη στήριξή του στο νεωτερικό βιβλίο μέσα από μια άλλη πρακτική: την προεγγραφή συνδρομητών⁷. Ως αναγνώστης ή, το πιθανότερο, ως συνδρομητής της *Εφημερίδος* της Βιέννης είχε πληροφορηθεί για τη σχεδιαζόμενη έκδοση του *Νέου Αναχάρσιδος*⁸ και είχε σπεύσει από τους πρώτους να εγγραφεί συνδρομητής. Πρόκειται για μια πράξη σημαντική, καθώς το αρχαιογνωστικό αφήγημα του αβά Barthélemy είχε προσλάβει ιδεολογική φόρτιση μέσα στα συμφραζόμενα της δεκαετίας του 1790 – όσοι το είχαν διαβάσει το «εδρόσιζον [...] με δάκρυα, βλέποντες εν αυτώ ζωηροτάτως εκτεθειμένας τας πράξεις και την εικόνα των λαμπρών προγόνων»⁹– και, επιπλέον, στην ελληνική του μετάφραση εμπλεκόταν το όνομα του Ρήγα Βελεστινλή¹⁰. Ο Ρίζος Δορμούσης φαίνεται ότι ανήκε στην κατηγορία των εμπόρων που είχαν ανταποκριθεί στα σχέδιά του¹¹, όπως καταδεικνύεται από ομολογία του Ρήγα κατατεθειμένη στα ανακριτικά

⁵ Χρησιμοποιώ το γνωστό χαρακτηρισμό του Traian Stoianovich, με τον οποίο υπογραμμίζεται η πολυεθνοτική και πολυγλωσσική φύση των φορέων του εμπορίου μεταξύ της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Κεντρικής Ευρώπης (Stoianovich. 1960).

⁶ Σειρηνίδου 2005: 60-61. Οι συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Βλάχων από τη μια μεριά και Σέρβων από την άλλη στη Βιέννη είχαν ξεκινήσει από την ίδρυση του Αγίου Γεωργίου (μεταξύ 1712 και 1723).

⁷ Περιορίζομαι να παραθέσω στα ομόθεμα δημοσιεύματα του Φίλιππου Ηλιού (Ηλιού 1975 και Ηλιού 1999).

⁸ Οι πρώτες αγγελίες πρέπει να είχαν δημοσιευθεί σε φύλλα του 1796, τα οποία δεν έχουν διασωθεί· βλ. Βρανούσης 1995: 345.

⁹ Στο προλογικό σημείωμα («Τοις Φιλέλλησιν Αναγνώσταις») του Γεώργιου Σακελλάριου, μεταφραστή του πρώτου τόμου. Βλ., τώρα, Ταμπάκη 2000: σ. 320.

¹⁰ Μαζί με τον Γεώργιο Βεντότη είχαν μεταφράσει τον τέταρτο τόμο (Βιέννη 1797).

¹¹ Οι απόψεις των ιστορικών για το ποσοστό των εμπόρων που ανταποκρίθηκαν στα σχέδια του Ρήγα δίστανται. Ο Stoianovich 1960: 234-313 μιλά για μικρό ποσοστό· ο Füves 1991: 148 προβάλλει τη

έγγραφα¹². Έχοντας μεταφέρει πλέον τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες αλλά και την οικογένειά του στην Πέστη¹³, όπως επέβαλε ο νόμος για τους οθωμανούς εμπορευόμενους που εγκαθίσταντο στην Ουγγαρία και πολιτογραφούνταν ούγγροι υπήκοοι¹⁴, είχε έρθει εκεί σε επαφή με πρόσωπα του κύκλου του Ρήγα¹⁵. Σύμφωνα με την κατάθεση του Θεοχάρη Τορούντζια, κατά την παραμονή του στην Πέστη είχε μιλήσει για το περιεχόμενο της επαναστατικής προκήρυξης με τους γιους του Ρίζου, τον Αλέξανδρο και τον Χρίστο (ή Χριστόφορο), οι οποίοι, πάντως, την είχαν ήδη διαβάσει και ήταν θετικά διακείμενοι· επίσης, είχε δώσει αντίτυπο στον υπηρέτη της οικογένειας, ο οποίος επίσης γνώριζε το περιεχόμενο, και είχε αφιερώσει δύο νύκτες για να το αντιγράψει¹⁶.

Ο Αλέξανδρος Δορμούσης (1769-Πέστη 1841)¹⁷, όπως και ο νεότερος αδελφός του Χρίστος (1776-Πέστη 1836)¹⁸, ασπάστηκε τις βασικές επιλογές του πατέρα του. Πολιτογραφείται ούγγρος υπήκοος το 1805¹⁹ και αποκτά έτσι το δικαίωμα του πολίτη της Πέστης· δικαίωμα που συνεπαγόταν διευρυμένες προοπτικές στο πεδίο των επαγγελματικών δραστηριοτήτων και προδιέγραφε ταχύτερη ενσωμάτωση στην τοπική κοινωνία²⁰. Δραστηριοποιείται επιχειρηματικά μέσα από την οικογενειακή εταιρεία με την επωνυμία «Δορμούση Ρίζου και Υιοί» (1810 και 1815²¹), που αργότερα μετονομάζεται σε εταιρεία «Δορμούση Αλέξανδρου και Ρίζου» (1827). Συμμετέχει στις δαπάνες για την ανέγερση, τη συντήρηση και τον εξωραϊσμό της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου²², κέντρου συσπείρωσης της

στήριξη της ομάδας του Ρήγα ως ένα από τα παραδείγματα με την οποία εκδηλώθηκε το εθνικό αίσθημα των Ελλήνων της Πέστης.

¹² Λεγράνδ 1891: 73-75.

¹³ Ο κύκλος της ζωής του έκλεισε στην Πέστη. Η επιγραφή στην επιτάφια πλάκα του Ρίζου Δορμούση που διασώζεται στον περίβολο της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου δεν αναγράφει έτος θανάτου (Λάμπρος 1911: 479 και Füves 1966: 314-315). Η χρονολογία θανάτου 1794 που παραθέτει ο Λάμπρος 1924: 284 ελέγχεται από τον Βρανούση 1995: 666 ως ανακριβής με βάση την αναγραφή του ονόματός του στους συνδρομητές του *Νέου Αναχάρσιδος*.

¹⁴ Βλ. Füves 1965: 17.

¹⁵ Στο δημοσίευμα, πάντως, της Παπακωνσταντίνου 1999 δεν γίνεται κάποια αναφορά στο πρόσωπο του Δορμούση.

¹⁶ Λεγράνδ 1891: 103, 105.

¹⁷ Η χρονολογία θανάτου και γέννησης συνάγεται από την επιτύμβια επιγραφή –αφιέρωση της κόρης του– που βρίσκεται στον περίβολο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου· βλ. Füves 1966: 315.

¹⁸ Βλ., Füves 1966: 316.

¹⁹ Füves 1964-1965α : 110.

²⁰ Για το νομικό καθεστώς του ούγγρου υπήκοου εντός της αψβουργικής μοναρχίας και για τις συνεπαγόμενες απολαβές και επιπτώσεις βλ. Μαντούβαλος 2007: 63-64, και σημ. 32, 34, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

²¹ Λάμπρος 1926: 51 και Füves 1972: 833.

²² Συνεισφέρει το 1808 100 φιορίνια για την ανέγερση της ελληνοβλαχικής εκκλησίας στην Πέστη, 80 φιορίνια (μαζί με τον αδελφό του Χρίστο) για την ανέγερση του δεύτερου καμπαναριού της εκκλησίας

ελληνικής και μακεδονοβλαχικής κοινότητας της Πέστης. Παίρνει μέρος, στο «συλλογικό μαικηνισμό», το παραγωγικό σύστημα της προεγγραφής συνδρομητών που εξασφάλιζε την έκδοση βιβλίων, παρέχοντας, ταυτόχρονα, ένα μέσο για να εκφραστεί η «επώνυμη συμμετοχή στον αγώνα για “ελευθερία και φώτα”»²³. Το όνομα Αλέξανδρος Δορμούσης ή Δουρμούσης, Δορμούζης ή και Δρομούσης, με παρέμβλητο κάποτε το πατρωνυμικό Ρίζου, καταγράφεται στους συνδρομητικούς καταλόγους 25 εκδόσεων που βλέπουν το φως κατά το διάστημα 1797-1839²⁴. συνοδεύεται συχνά από το προσωνύμιο «εκ Τυρνάβου της Θεσσαλίας» ή «Τυρναβιτοθετταλού» που υπενθυμίζει τον τόπο καταγωγής και τη διατήρηση των δεσμών με αυτόν. Οι προσηγορικές διατυπώσεις «εν Πέστη εντιμότητος και χρησιμότητος», «εντιμελογιμότητος», «σοφολογιώτατος» και «ελλόγιμος εν εμπόροις»²⁵, με τις οποίες περιβάλλεται το όνομά του στους συνδρομητικούς καταλόγους, υποδηλώνουν την αναγνώριση μιας καλής θέσης στην οικονομική, κοινωνική και πνευματική ιεραρχία. Η ευρύτητα της ύλης και του περιεχομένου που παρουσιάζουν οι 25 αυτές εκδόσεις (μεταφράσεις και ερανίσματα από ευρωπαϊκές γλώσσες, κείμενα ιστορικά, γεωγραφικά και αρχαιογνωστικά, τραγωδίες, λεξικά, γραμματικές, θρησκευτικά αναγνώσματα), υποδεικνύει ότι οι προαγορές των βιβλίων δεν υπαγορεύονται από κάποιες σταθερές αναγνωστικές έλξεις ή προτιμήσεις· δεν μπορούν να εκληφθούν ως μαρτυρίες των αναγνωστικών προσανατολισμών του Δορμούση. Ο συνδρομητής φαίνεται να προσδίδει μεγαλύτερο βάρος στους παράγοντες-συντελεστές των εκδόσεων –το συγγραφέα, το μεταφραστή, τον εκδότη, το χορηγό ή τον αποδέκτη της αφιερωματικής προσφώνησης– παρά στο είδος, την προέλευση ή το περιεχόμενο (που δεν είναι απαρέγκλιτα νεωτερικό²⁶) των βιβλίων. Υψηλή παρουσία σημειώνουν πρόσωπα θεσσαλικής καταγωγής (Κωνσταντίνος Καραϊωάννης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Άνθιμος Γαζής, Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, Αναστάσιος Λεονάρδος)²⁷ –ανάμεσα στους οποίους και τρεις γνωστοί τυρναβίτες

και το 1816 εμφανίζεται να χρωστά για λογαριασμό της μητέρας του 7,32 φιορίνια για τις καμπάνες (Füves 1972: 719, 724, 779).

²³ Ηλιού 1975: 125.

²⁴ Ευχαριστώ, ιδιαίτερα, και από τη θέση αυτή, την Πόπη Πολέμη που έθεσε στη διάθεσή μου την ηλεκτρονική βάση των συνδρομητών από το «Βιβλιολογικό εργαστήριο “Φίλιππος Ηλιού”» του Μουσείου Μπενάκη.

²⁵ Για την ιδιότητα του εμπόρου-λογίου βλ. Δρούλια 1988: 18 κ.ε.

²⁶ Για παράδειγμα το *Εορτοδρόμιον* του Νικόδημου Αγιορείτη, Βενετία 1836.

²⁷ Βλ. αντίστοιχα τις εκδόσεις: *Θησαυρός Γραμματικής*, Βούδα 1797· *Στοιχεία Λογικής, Μεταφυσικής Σοαβίου*, Βενετία 1804· *Λεξικόν Ελληνικόν*, Βενετία, 1816 και *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Βιέννη 1837· *Λεξικόν διά τους μελετώντας παλαιών Ελλήνων συγγράμματα κατά το ελληνικογερμανικόν*

(Δημήτριος Αλεξανδρίδης, Ζήσης Δαούτης, Γεώργιος Πούλιου)²⁸ που δραστηριοποιούνται στο ευρύτερο περιβάλλον της ελληνικής διασποράς στην αψβουργική μοναρχία–, άτομα που κινούνται στην Πέστη (Πολυζώης Κοντός²⁹, Νικόλαος Μπεκέλας³⁰, αδελφοί Αγόρα³¹, Ιωάννης Ράλλης³²) ή ανήκουν στον οικογενειακό κύκλο (Γεώργιος Ρουσιάδης)³³. Όπως συνάγεται, η συνδρομητική ταυτότητα του Δορμούση συνδέεται στενά με τη συσπείρωσή του στα κομβικά δίκτυα για την οικονομική και πολιτισμική οργάνωση του ελληνισμού της διασποράς, που έχουν ως βάση την συντοπικότητα και την τοπικότητα³⁴.

Ένα ιδιόγραφο τετράδιο του Αλέξανδρου Δορμούση που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, προσφέρει περισσότερες ψηφίδες για τη σύνθεση της προσωπικής του πολιτισμικής και ιδεολογικής ταυτότητας³⁵. Στις 172 πυκνογραμμένες γραμμένες σελίδες της χειρόγραφης ανθολογίας, που συγκροτήθηκε μέσα στα χρόνια 1795-1832, εμπεριέχεται ένα ποικίλο υλικό που περιλαμβάνει στιχουργήματα με περιεχόμενο αισθηματικό, συγχαρητικό, ευκτικό, νουθετικό, εγκωμιαστικό, σκωπτικό, λιβελογραφικό αλλά και πατριωτικό, έμμετρα αινίγματα και μύθους³⁶. Ο Δορμούσης σημειώνει ως χρονολογία για την έναρξη της ανθολογίας την ημέρα του γάμου του (22 Ιουλίου 1796) με την κατά τρία χρόνια μεγαλύτερή του Αικατερίνη Κοντορούση (1766-1836)³⁷, στην οποία αφιερώνει και το πρώτο

του Ρεϊμέρον, Βιέννη 1826 και *Ιστορία των Ανθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832· *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, Πέστη 1836.

²⁸ Βλ. αντίστοιχα τις εκδόσεις: Γόλδσμιθ, *Ιστορία της Ελλάδος*, Βιέννη 1807· Ριχέρου, *Μεγάλα συμβεβηκότα εκ μικρών αιτιών προξενηθέντα*, Βιέννη 1819· *Πραγματεία Φυσιολογικής*, Πέστη 1822.

²⁹ Επιμελητής του *Θησαυρού Γραμματικής* του Καραϊωάννη, διετέλεσε δάσκαλος του σχολείου και εφημέριος της ελληνικής εκκλησίας της Πέστης· βλ. Füves 1981: 327-334.

³⁰ Έφορος του σχολείου της Πέστης· σε αυτόν απευθύνεται η προσφώνηση του έργου του Βικεντίου Δαμωδού *Πράξις [...] εις τας ρητορικές ερμηνείας* (Πέστη 1815).

³¹ Κοζανίτες έμποροι, χορηγοί των εκδόσεων *Προδιοίσεις εις τον Ερμήλον* και *Ερμήλος* (1817) του επίσης κοζανίτη Μιχαήλ Περδικάρη· να σημειωθεί ότι το χειρόγραφο του Περδικάρη είχε σταλεί μέσω Βουδαπέστης στον Άνθιμο Γαζή για να το τυπώσει στη Βιέννη.

³² Εφημέριος στην Πέστη, συγγραφέας του παιδαγωγικού συγγράμματος *Διατριβή ή Καθρέπτης της Ελληνικής Γλώσσης* (Πέστη 1832).

³³ Ο μεταφραστής του *Ο Θεμιστοκλής εν Πέρσαις* του Μεταστάσιο (Βιέννη 1837), γιος του κοζανίτη Ρούση Κ. Κοντορούση (Παπαγεωργίου 1992 και Λιούφης 1924: 218) πρέπει να ήταν συγγενής, μάλλον ανιψιός της συζύγου του Δορμούση, Αικατερίνης Κοντορούση.

³⁴ Για τη σημασία του εθνικού, τοπικού και οικογενειακού δικτύου στην οργάνωση του παροικιακού ελληνισμού, βλ. Χατζηιωάννου 2005: 13.

³⁵ Πρόκειται για το χφ 2145 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (Πολίτης 1991: 173-174). Όπως ορθά σημειώνει ο Λίνος Πολίτης πρόκειται για εξαιρετικά καλλιγραφημένο χειρόγραφο με επιμελώς χαραγμένα περιθώρια.

³⁶ Αναλυτική παρουσίαση των περιεχομένων του χειρογράφου με μεταγραφή των πρώτων στίχων θα παρουσιάσω σε προσεχές δημοσίευμα. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την κ. Αικατερίνη Κορδούλη, αναπληρώτρια της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος που διευκόλυνε τη μελέτη μου στο Τμήμα Χειρογράφων.

³⁷ Το έτος και η ηλικία θανάτου της εξάγεται από την επιτύμβια επιγραφή (Füves 1966: 315).

«συγχαρητικών» στιχουργήματα για την ονομαστική της εορτή, με ακροστιχίδα του ονόματός της (*Αικατερίνη*). Με τον τρόπο αυτό προϋποθέτει ότι η «πάρεργη» αυτή ενασχόληση με τη συγγραφή και την ποίηση συνδέεται με το αισιόδοξο ξεκίνημα μιας καινούριας φάσης ζωής και αναδύεται μέσα από ένα κλίμα οικογενειακής γαλήνης, οικονομικής, ενδεχομένως, άνεσης και ευφορίας³⁸.

Όπως δηλώνεται στο υπόμνημα του κατάστιχου, καταχωρούνται «ιδιόγραφα» ποιημάτια», δηλαδή συνθέματα του Δορμούση, «μεταφράσεις» από ξενόγλωσσα κείμενα-αφετηρίας, βασισμένα συχνά σε δοσμένο μουσικό σκοπό, «αντίγραφα», δηλαδή στιχουργήματα άλλων, ορισμένα από τα οποία ανήκουν σε πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντος (Γ. Ρουσιάδης, κ.ά.). Η συγκρότηση του τετραδίου παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις χειρόγραφες ανθολογίες, φαναριώτικης, κυρίως, προέλευσης, τις γνωστές μισμαγίες, όπως και με την πρώτη έντυπη ανθολογία του συντοπίτη του τυρναβίτη Ζήση Δαούτη³⁹: υψηλή παρουσία λυρικής ποίησης, θεματική ποικιλία, προσφυγή σε στιχουργικά παιγνίδια (ακροστιχίδες, αλφάβητα), άντληση υλικού από ξένες γραμματείες, μελοποιημένη ποίηση. Το κατάστιχο, πάντως, του Δορμούση διαθέτει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα, περισσότερο προσωπικό ή ιδιωτικό. Η σύνθεση αρκετών στιχουργημάτων υπαγορεύεται από περιστάσεις της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής (ονομαστικές και θρησκευτικές γιορτές, γάμος) ή της πολιτικής επικαιρότητας (εθνοτικές διενέξεις, ο αγώνας για την ελληνική ανεξαρτησία), και συνδέεται με συγκεκριμένα πρόσωπα του άμεσου οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος του κατόχου (σύζυγος, κόρη, ανίψια, έμποροι της διασποράς). Η παρακαταθήκη της προφορικής, χειρόγραφης ή έντυπης παράδοσης σημειώνει μικρή παρουσία, προσφέροντας μόνο πέντε από τα «ξένα» ή τα «αντίγραφα»⁴⁰. Σημαντικό μέρος του υλικού της ανθολογίας έχει τον χαρακτήρα της άσκησης και της δοκιμής στη γραφή, όπως καταδεικνύουν η αναγραφή των

³⁸ Η οικογένεια Κοντορούση καταγόταν από την Κοζάνη και διατηρούσε εμπορικό οίκο στη Βιέννη (Λιούφης 1924: 288-289).

³⁹ Βλ., τώρα, Φραντζή 1993.

⁴⁰ 1. *Μόλις έδειξεν η φύσις φως λαμπρόν/ και ανέτειλεν η πλάσις / το αυτό*· πρβλ.: Κωνσταντίνος Τόμπρας - Κωνσταντίνος Ιωαννίδης (επιμ.), *Άσματα ηρωικά, κλέφτικα, ερωτικά...*, Ναύπλιο 1837, Θεόδωρος Παράσχος, *Η Πανδώρα ήτοι συλλογή*, Α', Κων/πολη 1844. 2. *Δύο πράγματα θαυμάζω εις τον κόσμον εξ αρχής / κάλλος τέλειου προσώπου και ευγένειαν ψυχής*· πρβλ.: Κωνσταντίνος Τόμπρας - Κωνσταντίνος Ιωαννίδης (επιμ.), *Άσματα ηρωικά, κλέφτικα, ερωτικά...*, Ναύπλιο 1837. 3. *Το φιλέρημον τρυγόνι/ δεν ομοιάζει με τ' αηδόνη / το ερωτικόν πουλί*· πρβλ.: Th. Kind, *Eumotia III, Τραγώδια κλέφτικα, ιστορικά, ερωτικά και άλλα ποιήματα των νεώτερων Ελλήνων*, Λειψία 1827, Η. Χριστοφίδης (επιμ.), *Στίχοι ηρωϊκοί και ερωτικοί...*, Αίγινα 1834, Κωνσταντίνος Τόμπρας-Κωνσταντίνος Ιωαννίδης (επιμ.), *Άσματα διαφόρων ποιητών*, Ναύπλιο 1835, Ανδρέας Κορομηλάς (επιμ.), *Ανθολογία ή συλλογή ασμάτων Ηρωϊκών και Ερωτικών*, Αθήνα 1835. [<http://poetry.ims.forth.gr/> 30.10.2010].

μεταφρασμάτων δίπλα στα ξενόγλωσσα πρωτότυπα και οι επαναλαμβανόμενες επεξεργασίες των ίδιων κειμένων, οι συγγραφικές και μεταφραστικές παραλλαγές.

Το μεγαλύτερο μέρος των μεταφρασμάτων έχει γλώσσα αφητηρίας τη γερμανική⁴¹: ποιήματα («Hoffnung») και αινίγματα του Fr. Schiller (από το παράρτημα του «Turandot»), μύθοι του Chr. Gellert, ποιήματα του G.-A. Burger, αποσπάσματα από λιμπρέτα και άριες. Επιλογή αναμενόμενη, καθώς στην Πέστη, όπου ο Δορμούσης βρισκόταν εγκατεστημένος από την τρίτη δεκαετία της ζωής του, η γερμανική είχε καθιερωθεί από το 1784 ως το τέλος του 18^{ου} αιώνα ως γλώσσα της διοίκησης και της λογοτεχνίας: ήταν η γλώσσα των μορφωμένων και των εμπορικών συναλλαγών, την οποία μιλούσε η πλειονότητα του πληθυσμού⁴². Απαντούν, όμως, και μεταφράσεις από τα γαλλικά –ανάμεσά τους και σύντομο απόσπασμα από την «Ενρικήν» (*La Henriade*) του Voltaire– και τα ιταλικά, που υποδεικνύουν το συντονισμό του με το παιδευτικό αίτημα της ελληνικής διασποράς για την εκμάθηση ξένων γλωσσών, εκτός από τη γερμανική⁴³.

Σημαντικό μέρος από τα στιχουργήματα ανήκουν στην περιοχή του λυρισμού. Απηχούν το λυρικό κλίμα που διακρίνει από το δεύτερο μισό του 18^{ου} ως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα τις λογοτεχνίες της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης⁴⁴ στο πλαίσιο του προ-ρομαντισμού, του ρουσσωισμού και του ροκοκό, εντός του οποίου καλλιεργήθηκε και το μελόδραμα. Ποίηση της ευαισθησίας και της ανεμελιάς, «φευγαλέα» ποίηση, με φυσιολατρικό συχνά περιεχόμενο και ανακρεόντεια μοτίβα, με μυθολογικά πρόσωπα (Αφροδίτη, Ζεύς), που δίνει έμφαση στο συναίσθημα, υμνεί τις καθημερινές χαρές της ζωής, τον τρύγο, την άνοιξη, τον έρωτα. Πολλά από αυτά τα στιχουργήματα ανήκουν στην μελοποιημένη ποίηση. Ο Δορμούσης δοκιμάζει, ομολογουμένως άτεχνα, την πένα του και το αυτί του στο στίχο και τη μελωδία μέσα από τη διαδικασία της παράφρασης, της ελεύθερης μετάφρασης μελοποιημένων κομματιών αλλά και της σύνθεσης δικών του που βαδίζουν πάνω σε δοσμένο σκοπό.

Η σύνθεση στιχουργημάτων πάνω σε δοσμένη μουσική μελωδία είναι μια γνωστή πρακτική από τις φαναριώτικες μισμαγιές, καθώς και από τα παρέμβλητα

⁴¹ Για τις μεταφράσεις από τα γερμανικά βλ. Polioudakis 2008: 159-165 και 355-405. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Μίλτο Πεχλιβάνο που έθεσε στη διάθεσή μου αντίτυπο του βιβλίου.

⁴² Η επιμονή στην εκμάθηση της γερμανικής ως μέσου με το οποίο η δεύτερη γενιά μεταναστών θα καταξιώνονταν επαγγελματικά έχει επισημανθεί από τους ιστορικούς της ελληνικής διασποράς. Βλ. Στασινοπούλου, 2005: 22, Σειρηνίδου 1998: 83-89 και Σειρηνίδου 2002: 273, Παπακωνσταντίνου, 2005: 86-87.

⁴³ Κατσιαρδή-Hering 1995 : 157.

⁴⁴ Περιορίζομαι να παραπέμψω στις άμεσα εμπλεκόμενες στο περιβάλλον του Δορμούση γραμματείες, τη γερμανική και την ουγγρική· βλ. Browning 1978 και Czigany 2004:108.

στιχουργήματα των «σύμμεικτων» αφηγημάτων της «σχολής του Ρήγα» (*Ερωτος Αποτελέσματα*⁴⁵, κ.ά.). Η μουσική παράδοση, όμως, από την οποία αντλεί ο Δορμούσης, δεν είναι η ανατολική όπως στα φαναριώτικα τραγούδια: είναι οι μελωδίες από το γερμανικό lied και το λυρικό θέατρο, το μελόδραμα, τις οποίες συναντάμε σε θούρια του Ρήγα⁴⁶, και, αργότερα, σε ποιήματα εκπροσώπων του αθηναϊκού ρομαντισμού, στον Ισιδώρο Ισιδωρίδη-Σκυλίση, στον Ιωάννη Καρασούτσα, στον Άγγελο Βλάχο κ.ά.. Οι στίχοι και η μουσική των περισσότερων κομματιών προέρχονται από γνωστούς ποιητές ή λιμπρετίστες της εποχής (Gleim, Lorenzo da Ponte, κ.ά.) και συνθέτες όπως ο Mozart, ο Giovanni Paisiello, ο Martini y Solers, ο Nicolas Isouard, ο Süßmayr, ο Joseph Weigl, ο Herold-Louis-Joseph-Ferdinand, τα ονόματα, όμως, των οποίων αναγράφονται σπάνια στο τετράδιο. Ο Δορμούσης παραπέμπει στους τίτλους μιας άριας ή ενός μελοδράματος, προφανώς γιατί βασίζεται στην ακουστική πρόσληψη και διάδοση: τα έχει συγκρατήσει ως μουσικά κομμάτια.

Κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα σημειώνεται μια ευδιάκριτη στροφή του ελληνισμού προς τη θεατρική δραστηριότητα⁴⁷. Οι ελληνικές μεταφράσεις θεατρικών έργων, που προορίζονται για αναγνωστική χρήση, εμφανίζουν αυξανόμενη εκδοτική πορεία από το 1779 κ.ε. Παράλληλα, η θεατρική σκηνή κεντρίζει την προσοχή των οθωμανών υπηκόων κατά την παραμονή τους σε πρωτεύουσες της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης. Ο Κοραΐς στο Άμστερνταμ του 1777 εντάσσει την όπερα στο πρόγραμμα της σαββατιάτικης εξόδου του⁴⁸ και ο Ρήγας κατά το πρώτο, σύντομο, ταξίδι του στη Βιέννη το 1790 παρακολουθεί θεατρικές παραστάσεις⁴⁹. Ο Αλεξάνδρος Δορμούσης, πολίτης της ελεύθερης βασιλικής πόλης της Πέστης, με την οικονομική άνεση που του εξασφάλιζε η ιδιόκτητη επιχείρηση, είχε κάθε δυνατότητα να διαθέτει μέρος του ελεύθερου χρόνου του σε θεάματα. Η Βιέννη, βασικός κρίκος του εμπορικού δικτύου της ελληνικής διασποράς με την οποία θα διατηρούσε επαφές, διέθετε κρατικά και ιδιωτικά θέατρα. Στο ανερχόμενο αστικό κέντρο της Πέστης

⁴⁵ Συνοδεύονται από την υπόδειξη του μουσικού σκοπού, με όρους δανεισμένους από την ισλαμική μουσική: «κατά το νεβάς», «κατά το ισφαχάν», κτλ. ·βλ. Αθήνη 2010: 217-222.

⁴⁶ Το στιχούργημα *Άνδρες χαρήτε / τον κόσμον εξ αρχής* αποτελεί παράφραση του γερμανικού τραγουδιού «Freuet euch des Lebens» σε στίχους Johann Martin Usteris και μουσική Hans Georg Nägely. Στον ίδιο σκοπό προσαρμόζει το «Συμποσιακόν» *Φίλοι θαρράμεν/ ιδού πλέον καιρός* που αποτελεί προσωπική σύνθεση. Όπως έχει υποδειχτεί (Πίστας 1969: 183-206) το θούριο του Ρήγα *Τι καρτερείτε, φίλοι και αδερφοί* βασίζεται στην ίδια μελωδία.

⁴⁷ Σπάθης 1986: 69.

⁴⁸ Ηλιού 1976: 31.

⁴⁹ Χατζηπαναγιώτη 2003.

λειτουργούσε από το 1787 γερμανόφωνη σκηνή, ενώ το 1812 είχε ιδρυθεί το μεγαλύτερο γερμανόφωνο θέατρο όλων των εποχών, χωρητικότητας 3.000-3.600 θέσεων, που έδινε παραστάσεις επί τέσσερις ημέρες την εβδομάδα, προσφέροντας ένα κοσμοπολίτικο ρεπερτόριο⁵⁰. Αναμφίβολα, για να λειτουργήσει ένα τέτοιο θέατρο σε μια πόλη 33.000 κατοίκων, η προσέλκυση του αστικού κοινού ήταν αναγκαία προϋπόθεση. Η επιθυμία, πάντως, του Δορμούση να δοκιμαστεί στη μελωδία εκτός από το στίχο, συνάδει και με την εκτίμηση που απολάμβανε η μουσική στα μεγάλα αστικά κέντρα της μοναρχίας· η αγάπη γι' αυτήν αποτελούσε εγγύηση «πνευματικότητας». Η μουσική συνιστούσε μέρος της καθημερινότητας των πολιτών, ανάμεσα στους οποίους και τα καλλιεργημένα μέλη της ελληνικής διασποράς⁵¹. Ήταν σύνηθες φαινόμενο να μαθαίνουν οι θυγατέρες των επιχειρηματιών, των εμπόρων και των δημοσίων υπαλλήλων ένα μουσικό όργανο μέσω οικοδιδασκάλου ή να καλλιεργούν την φωνή τους. Για τη Θεοφανώ Δορμούση είχε επιλεγεί το κλειδοχορδο· άλλωστε, ορισμένα από τα στιχουργήματα σε δοσμένο σκοπό του πατέρα της είχαν γραφτεί για δική της εξάσκηση, προσθέτοντας, έτσι, δίπλα στο ξενόγλωσσο ρεπερτόριο της ελληνικά τραγούδια⁵².

Παράλληλα, όμως, ο μετανάστης έμπορος/επιχειρηματίας, θιασώτης της «φευγαλέας» ποίησης, της έντεχνης μουσικής, του Lied και της όπερας, είναι μέλος της ορθόδοξης μειονότητας. Στην Πέστη οι ορθόδοξοι Έλληνες και Μακεδονοβλάχοι, που κατάγονταν από περιοχές της οθωμανικής επικράτειας και εξειδικεύονταν στο εμπόριο μεταξύ Κεντρικής Ευρώπης και Ανατολής, ήταν συσπειρωμένοι από το τέλος της δεκαετίας του 1780 σε μια κοινή κοινότητα, που αναλάμβανε τη διευθέτηση πρακτικών, επαγγελματικών, διοικητικών και άλλων ζητημάτων. Συνεκκλησιάζονταν στον ορθόδοξο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που ήταν το κέντρο της κοινότητας, και έστελναν τα παιδιά τους στο ίδιο κοινοτικό σχολείο. Γλώσσα της εκκλησίας και του σχολείου ήταν τα ελληνικά, γλώσσα την οποία χρησιμοποιούσαν και οι Βλάχοι στην εμπορική επικοινωνία και στις καθημερινές τους συναλλαγές. Η κοινή αυτή συνάρθρωση υπαγορευμένη από λόγους θρησκευτικούς, διοικητικούς ή οικονομικούς δεν απέτρεπε από αντιπαλότητες και

⁵⁰ Η χωρητικότητά του δηλαδή ήταν διπλάσια από αυτήν του Burgtheater της Βιέννης σήμερα και ελάχιστα μικρότερη κατά λίγες εκατοντάδες θέσεις από τη Metropolitan Opera της Νέας Υόρκης· βλ. Freifeld 1999:148-173.

⁵¹ Βλ. και το παράδειγμα της οικογένειας Μάνου στο: Μαντούβαλος 2007: 379-380.

⁵² Ενδεχομένως να αποτελούσε και ένα ευχάριστο μέσο τριβής με την ελληνική γλώσσα. Για τις αδυναμίες στη μητρική γλώσσα που παρουσίαζαν τα παιδιά των παροίκων βλ. Κατσιαρδή-Hering 1995: 157, 160.

από κοινωνικές προκαταλήψεις, οι οποίες εντάθηκαν με τη σταδιακή ανάπτυξη του εθνικισμού. Με την ανάδυση του αιτήματος μιας ιδιαίτερης βλαχικής ταυτότητας αλλά και την ενδυνάμωση του αισθήματος του «συνανήκειν» και της «κοινής καταγωγής» από την ελληνική πλευρά, δημιουργήθηκαν συγκρουσιακές καταστάσεις⁵³. Η διεκδίκηση της βλαχικής ιδιαιτερότητας εκφράστηκε επανειλημμένα μέσα από το αίτημα της εισαγωγής της βλαχικής γλώσσας στη λειτουργία και στο σχολείο, παράλληλα με την ελληνική, και του διορισμού βλαχόφωνου ιερέα και δασκάλου. Οι δύο πλευρές κατέληξαν τελικά σε συμβιβασμό το 1821, αφού προηγήθηκαν όμως πολλές διενέξεις και απειλήθηκε ο χωρισμός των δύο κοινοτήτων. Ο Αλέξανδρος Δορμούσης μαζί με τον αδελφό του είχαν συμμετάσχει σε κρίσιμες συνελεύσεις (1807, 1820 και 1821) που αφορούσαν τις ενδοκοινοτικές, εθνοτικές αυτές συγκρούσεις⁵⁴. Η προσωπική του στάση και το κλίμα που δημιουργήθηκε αποτυπώνεται σε μια σειρά από στιχουργήματα του τετραδίου.

Η πρώτη και παλαιότερη ενότητα αυτής της ομάδας στιχουργημάτων («Κατηγορία Αφροδίτης εναντίον μιας ελληνίδος, ήτις επροτίμησεν αλλογενή Βλάχον του ομογενούς Έλληνας», «Απόκρισις της κόρης προς την Αφροδίτην», «Συγχαρητικόν εκ μέρους συγγενών τε και φίλων»), θίγει την επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετώπιζε η ελληνική πλευρά τους μεικτούς γάμους ανάμεσα στα μέλη των δύο εθνοτήτων. Ο στιχουργός υιοθετεί, εδώ, φιλελεύθερη και συναινετική διάθεση που απορρέει από μια ορθολογική αντιμετώπιση –ο μεικτός γάμος δεν συνεπάγεται καταφρόνηση του ελληνικού γένους–, δείχνει σεβασμό στο συναίσθημα και στις προσωπικές επιλογές του ατόμου, και οδηγεί στο ξεπέραςμα των προκαταλήψεων προς όφελος της αρμονικής συμβίωσης και της επίγειας ευτυχίας. Σε μεταγενέστερα, όμως, στιχουργήματα που γράφτηκαν γύρω στα 1820, στα χρόνια της εκκλησιαστικής και γλωσσικής διένεξης, το πνεύμα συναίνεσης έχει εκλείψει. Με ειρωνικά σχόλια και οξύτατους, μειωτικούς, χαρακτηρισμούς που φτάνουν στα όρια των ύβρεων⁵⁵ ο Δορμούσης τείνει στον ηθικό, γλωσσικό, πνευματικό και κοινωνικό εκμηδενισμό του βλαχικού στοιχείου, προβάλλοντας ταυτόχρονα την υπεροχή του

⁵³ Οι ενδοκοινοτικές συγκρούσεις είχαν χαρακτήρα πολυδιάστατο, καθώς δεν είναι ευκρινές αν αφορούσαν αποκλειστικά ζητήματα εθνοτικής ταυτότητας ή ενέπλεκαν και οικονομικούς ανταγωνισμούς· βλ. Hering 1993: 145–160.

⁵⁴ Ο Χρίστος (3. 12.1820) υπογράφει το τελικό κείμενο των Ελλήνων για το χωρισμό της εκκλησίας από τους Βλάχους (Füves 1972: 783)· οι δύο αδερφοί συνυπογράφουν μαζί με άλλους Έλληνες (11.9.1821) το τελικό κείμενο του συμβιβασμού Ελλήνων και Βλάχων αναφορικά με την εκκλησία (Füves 1972: 788).

⁵⁵ Πάντως, μειωτικοί χαρακτηρισμοί να συνοδεύουν τους Βλάχους ως επαγγελματική ομάδα απαντούν και παλαιότερα· βλ. Παπακωνσταντίνου 2002: 196-197.

«γένους των Ελλήνων». Προσφεύγοντας στο στιχουργικό παιγνίδι της ονομαστικής ακροστιχίδας («Ειπέ μοι Καλλιόπη ο σκώπτης Βλάχος τις; /ακροστιχίδα ιδε και μάθε ον ζητείς», «Μούσα ειπέ μας, αληθινώς, ποίος ο σκώπτης Βλάχος/ ακροστιχίδ' ανάγνωθι και μάθε αταράχως») συνθέτει λίβελους για τον Αθανάσιο Γκραμπόβσκη, εξέχον μέλος της εμπορικής τάξης της Πέστης και επικεφαλής της μακεδονοβλαχικής μειονότητας⁵⁶, και εγκώμια για δύο πρόσωπα που φαίνεται ότι πρωτοστάτησαν από ελληνικής μεριάς (Γεώργιος Τακιατζής⁵⁷ και Γρηγόριος Παπαφής) στην παλαιότερη διένεξη με τους Σέρβους και στην πρόσφατη με τους Μακεδονοβλάχους.

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας και οι ιδέες για την απελευθέρωση της Ελλάδας είχαν απήχηση στις ελληνικές παροικίες της Ουγγαρίας⁵⁸. Πρόσωπα από το άμεσο περιβάλλον του Δορμούση (Γεώργιος Ρουσιάδης) συμμετείχαν στη Φιλική Εταιρεία και στη συνέχεια στον αγώνα. Ο ίδιος, σύμφωνα με μαρτυρία του 1821 του γνωστού λόγιου και ιερολοχίτη Στέφανου Κανέλου, λειτουργούσε ως σύνδεσμος στην Πέστη των Ελλήνων από τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες και την Κεντρική Ευρώπη που κατευθύνονταν μέσω Τεργέστης στην επαναστατημένη Ελλάδα⁵⁹. Μέσω του δικτύου διακινούνταν προφανώς και επαναστατικά τραγούδια· ανάμεσα σε αυτά που διασώζει το κατάστιχο είναι και τα δύο γνωστά θούρια «Νέος Άρης τώρα τρέχει»⁶⁰ και «Δεύτε παίδες των Ελλήνων» του Ρήγα⁶¹. Τον επαναστατικό απόηχο μεταφέρουν και τα τελευταία στιχουργήματα του τετραδίου, εμφανίζοντας τον Δορμούση να δοκιμάζει τις δυνάμεις του στην παράφραση κειμένων από τη

⁵⁶ Δεύτερος επόπτης των ιδιωτικών αστικών εμπορικών συναλλαγών στην Πέστη, πρώτος επίτροπος της ελληνικής και βλαχικής εκκλησίας της και αξιολογητής των πολιτικών και εμπορικών αποφάσεων στην επιτροπή για τη διοίκηση των σχολικών πόρων (Hering 1993: 156). Επίσης, η Έλενα Γκραμπόβσκη, προφανώς μέλος της ίδιας οικογένειας, είχε διατελέσει πρόεδρος του συλλόγου γυναικών που στήριζε τη λειτουργία του βλαχικού σχολείου στην Πέστη (Σειρηνίδου 2005 : 73).

⁵⁷ Κοζανίτης στην καταγωγή, ανήκε σε γνωστή εμπορική οικογένεια της διασποράς της Βιέννης. Ο Γεώργιος Τακιατζής ήταν εγκατεστημένος στην Πέστη και διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Γεώργιο Ρουσιάδη· βλ. Λιούφης 1924 :79

⁵⁸ Füves 1991: 148.

⁵⁹ Σε επιστολή του Στέφανου Κανέλου προς τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη (Βιέννη 30 Ιουλίου 1821)· βλ. Λάιος 1958: 171.

⁶⁰ Απαντά σε χειρόγραφη ανθολογία των αρχών του 19^{ου} αιώνα (Σβορώνος 1990: 605-617). Ανθολογείται επίσης από τον Μανουήλ Βερνάρδο (επιμ.), *Άσματα και πονημάτια διαφόρων*, Κοσμόπολις 1821 και τον Theodor Kind, *Τραγώδια της νέας Ελλάδος*, Λειψία 1833 [http://poetry.ims.forth.gr/ 30.10.2010].

⁶¹ Δημοσιεύεται σε πολλές ανθολογίες: Μανουήλ Βερνάρδος (επιμ.), *Άσματα και πονημάτια διαφόρων*, Κοσμόπολις 1821, Fedor Possart, *Neugriechische Grammatik...*, Λειψία 1834, Κωνσταντίνος Τόμπρας-Κωνσταντίνος Ιωαννίδης (επιμ.), *Άσματα διαφόρων ποιητών*, Ναύπλιο 1835, 1837, [Hobhouse], *Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 & 1810*, ²Λονδίνο 1855 [http://poetry.ims.forth.gr/ 30.10.2010].

γερμανική και την ιταλική φιλελληνική ποίηση⁶², εμπνευσμένη από τον Υψηλάντη, το Μεσολόγγι, την Πάργα, και να συνθέτει ένα δικό του στιχούργημα με ακροστιχίδα για την Πελοπόννησο.

Οι επιλογές του Δορμούση τον παρουσιάζουν να υιοθετεί πολιτισμικές πρακτικές του τόπου διαμονής· ταυτόχρονα, να συντηρεί τους δεσμούς με το θρήσκευμα και τους συντοπίτες του και να αναπτύσσει εθνική συνείδηση. Η ιδιοκτησία εταιρείας, η παρουσία υπηρετικού προσωπικού και οικοδιδάσκαλου που μαθαίνει κλειδοχορδο στην κόρη του, συνηγορούν υπέρ μιας αστικής ταυτότητας. Κατά συνέπεια, ως μέλος αστικής ομάδας έχει τη δυνατότητα ελεύθερου χρόνου που τον χρησιμοποιεί για κοινωνικές συναναστροφές, ψυχαγωγία, μουσική και θεατρική καλλιέργεια. Αφιερώνει χρόνο για την ποίηση, ασκείται στη γραφή της μέσα από τη μετάφραση, την παράφραση ή την προσωπική σύνθεση, αλλά και για το μυθιστόρημα, είδος που κατεξοχήν συνδέεται με την παρουσία ελεύθερου χρόνου⁶³.

Ούτε η ύλη της ανθολογίας –με εξαίρεση ένα μικρό πεζό ανώνυμο απόσπασμα («Πύργοι εναέριοι») που το αντέγραψε ο Δορμούσης από τα κατάλοιπα ενός γνωρίμου του εξαντλείται στον έμμετρο λόγο– ούτε και οι προαγορές των βιβλίων προσφέρουν ενδείξεις για τα πεζογραφικά και μυθοπλαστικά ενδιαφέροντα του Δορμούση. Η Πέστη, επίσης, δεν είχε να επιδείξει αξιοπρόσεκτη εκδοτική παραγωγή στην περιοχή του πλασματικού πεζού αφηγήματος⁶⁴. Ωστόσο, οι μυθοπλασίες σε πεζό λόγο δεν είχαν διαφύγει της αρμόζουσας προσοχής· είχαν διαδοθεί στο νεανικό κοινό μέσα από τις έντυπες μεταφράσεις της Βιέννης ή τις ξενόγλωσσες εκδόσεις τους, προκαλώντας στα 1793 την οργή του βιβλιόφιλου Γεώργιου Ζαβίρα:

Εγώ πλέον έχασα πάσαν υπομονήν! Επειδή ομολογώ εν αληθεία ότι δεν ηξεύρω καμίαν διαφοράν μεταξύ των αμαθών και των πεπαιδευμένων νέων μας και εις πολλούς καλύτερον ήθελεν είσται να μην ήθελαν μάθει παρά οπού έμαθαναν. Ναι, αληθώς· αυτοί αναγινώσκουσι βιβλία, αλλά ποταπά (τι λογής;) ή τας Μυθολογίας της Χαλιμάς ή γερμανικάς, γαλλικάς ήτοι ιταλικάς ματαίας μυθιστορίας⁶⁵.

Το ενδιαφέρον του Δορμούση για το μυθιστόρημα τεκμηριώνεται μέσα από τη δημιουργική διαδικασία που ακολούθησαν οι περισσότεροι από τους συγχρόνους του:

⁶² Ανάμεσα σε αυτά βρίσκεται και το γνωστό από άλλες πηγές (Theodor Kind, *Τραγώδια της νέας Ελλάδος*, Λειψία 1833) «Επιτάφιος της Πάργας»: *Όροι και δάση σκιερά πολύδροσοι κοιλάδες / λιβάδια ευωδέστατα / αγροί και πρασινάδες*. [<http://poetry.ims.forth.gr/> 30.10.2010].

⁶³ Βλ., πρόσχειρα, Watt 1957: 43-47.

⁶⁴ Το *Χαριτώ και Πολύδωρος* του αβά Barthélemy, σε μετάφραση Κωνσταντίνου Γ. Κούτσικου, που δημοσιεύεται το 1801 είναι ο μοναδικός τίτλος.

⁶⁵ Füves 1964-1965α: 105.

τη διαγλωσσική μεταφορά. Το 1810 είχε ολοκληρώσει την πλήρη, πιστή, μετάφραση του πασίγνωστου γαλλικού μυθιστορήματος του Alain-René Lesage, *Le diable boiteux* (1707)⁶⁶, γνωστού και στον ελληνισμό⁶⁷, η οποία σώζεται σε χειρόγραφη μορφή στη βιβλιοθήκη της Βιέννης⁶⁸. Το καθαρογραμμένο, ακηλίδωτο κείμενο χωρίς διορθώσεις ή διαγραφές, η πληρότητα της σελίδας τίτλου : «*Ο κουτσός διάβολος επαυξηθείς με τας πατερίτσας του κουτσού διαβόλου, μεταφρασθείς εκ του γαλλικού του Λεσάζ εις την απλοελληνικήν διάλεκτον παρά του Αλεξάνδρου Δρομούση εν Πέστα 1810*» που προτάσσεται πανομοιότυπα στον πρώτο και στο δεύτερο τόμο, η αναγραφή πινάκων με τα κεφάλαια που αναγράφονται στο τέλος του κάθε τόμου, επιτρέπουν την εικασία ότι το χειρόγραφο ήταν έτοιμο για το τυπογραφείο⁶⁹. Ενδεχομένως, μάλιστα, η προοπτική μιας ανάδυσης στη «δημόσια σφαίρα» να υπέβαλε στον μεταφραστή την τροποποίηση του ονόματός του σε Δρομούσης αντί Δορμούσης, για λόγους αλφαβητικής διευκόλυνσης, εξελληνισμού ή αποφυγής συνδηλώσεων που υποκινούσε στο πολυεθνικό περιβάλλον της Κεντρικής Ευρώπης⁷⁰. Η μετάφραση του *Κουτσού διαβόλου*, που πρέπει να αποτελούσε μεταφραστικό desideratum, για άγνωστους λόγους δεν δημοσιεύτηκε. Έτσι, ο αδέξιος αυτός στιχουργός και μελοποιός δεν μπόρεσε τελικά να καταλάβει μια σημαντική θέση ανάμεσα στους μεταφραστές που γονιμοποίησαν το έδαφος για την καλλιέργεια του νεοελληνικού, νεωτερικού αφηγηματικού λόγου.

⁶⁶ Στον εντοπισμό της μετάφρασης οδηγήθηκα από το δημοσίευμα του Πολίτη 2005: 142, σημ. 40.

⁶⁷ Αναφορά σε αυτό γίνεται στην *Αληθή Ιστορία*, δηλ. στον «Ανώνυμο του 1789»: εκδόσεις του γαλλικού πρωτοτύπου συναντάμε σε ιδιωτικές βιβλιοθήκες: βλ., σχετικά, Αθήνη 2010: 88-95.

⁶⁸ Hunger- Hannick 1994: S Gr. 199, σ. 359-360. Πρόκειται για καλλιγραφημένο χφ σε δύο τόμους με 176 και 162 σελίδες, με επιμελώς χαραγμένα περιθώρια. Η γραφή του ταυτίζεται με αυτήν του χφ 2145 της ΕΒΕ· πρόκειται συνεπώς για ιδιόγραφο.

⁶⁹ Ετοιμάζω χωριστή μελέτη για τη μετάφραση αυτή.

⁷⁰ Στα συγγρικά dōrmōg σημαίνει αρκούδα, στα βλάχικα dormu σημαίνει ύπνος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αθήνη 2010: Στέση Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη*, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ.

Άμαντος 1930: Κωνσταντίνος Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, ΣΔΩΒ.

Βρανούσης 1995: Λεάνδρος Ι. Βρανούσης, *Προλεγόμενα. «Εφημερίς», η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί, Βιέννη 1791-1797. Εκδότες: οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιον*, τ. 5, Έτος εβδομο 1797, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΜΝΕ.

Δρούλια 1988: Λουκία Δρούλια, «Νοοτροπίες και δεκτικότητα του οικονομικού στην Ν.Α. Ευρώπη», στο: *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των Βαλκανικών λαών, 15ος -20ός αι.*, Αθήνα, σ. 7-40.

Ευστρατιάδης 1997: Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των οθωμανών υπηκόων*, επιμέλεια – εισαγωγή – ευρετήριο Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου, Αθήνα [Ανατύπωση Α΄ έκδοσης, Αλεξάνδρεια 1912].

Ηλιού 1975: Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. I. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ο Ερανιστής* 12, σ. 101-179 [τόρα στο: Άννα Ματθαίου–Στρατής Μπουρνάζος–Πόπη Πολέμη (επιμέλεια), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2006, σ. 123-205].

Ηλιού 1999: «Βιβλία με συνδρομητές. II. Από τα χρόνια της Επανάστασης έως το 1832», *Ο Ερανιστής* 22, σ. 172-178 [τόρα στο: Άννα Ματθαίου–Στρατής Μπουρνάζος–Πόπη Πολέμη (επιμέλεια), *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2006, σ. σ. 217-278].

Ηλιού 1976: Φίλιππος Ηλιού (εισαγωγή-επιμέλεια), *Σταμάτης Πέτρον, Γράμματα από το Αμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα, Ερμής.

Κατσαρδής-Hering 1995: Όλγα Κατσαρδής-Hering, «Εκπαίδευση στη διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς «θεραπεία» της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα, σ. 153–177.

Λάιος 1958: Γεώργιος Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821: ιστορικά ντοκουμέντα από τα αυστριακά αρχεία*, Αθήνα, Δίφρος.

Λάμπρος 1911: Σπυρίδων Λάμπρος, ««Επιτύμβια Ελλήνων ιδίως Μακεδόνων εν Πέστη»», *Νέος Ελληνομνήμων* 8, σ. 462-481.

Λάμπρος 1923: Σπυρίδων Λάμπρος, «Ερευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομνήμων* 17, σ. 113-139 και 368-386.

Λάμπρος 1924: Σπυρίδων Λάμπρος, «Ερευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομνήμων* 18, σ. 48-69 και σ. 276-291.

Λάμπρος 1926: Σπυρίδων Λάμπρος, «Ερευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομνήμων* 20, σ. 45-54.

Λεγράνδ 1891: Αιμίλιος Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων : εκ των εν Βιέννη αρχείων*, μετάφραση: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Αθήνα, τυπογραφείον αδελφών Πιερί.

Λιούφης 1924: Παναγιώτης Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα, Ι. Βάρτσος.

Μαντούβαλος 2007: Ίκαρος Μαντούβαλος, *Όψεις του παροικιακού ελληνισμού. Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχείρηση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18^{ου} – 19^{ου} αιώνας)*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αθήνα (διδακτορική διατριβή).

Παπαγεωργίου 1992: Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ο Κοζανίτης λόγιος έμπορος Γεώργιος Ρουσιάδης», *Δωδώνη* 21, σ. 345-383.

Παπακωνσταντίνου 1999: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, «Η Βουδαπέστη στα χρόνια του Ρήγα», *Μνήμων* 21, σ. 201-210.

Παπακωνσταντίνου 2002: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18^{ου} αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα (διδακτορική διατριβή).

Παπακωνσταντίνου 2005: Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, «Όταν ο μετανάστης ήταν έμπορος: Έλληνες στην Κεντρική Ευρώπη του 18ου αιώνα», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου– Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, σ. 83-96.

<http://poetry.ims.forth.gr/> 30.10.2010: *Παρουσιολόγιο νεοελληνικής ποίησης, 1801-1850*, επιστημονικός υπεύθυνος: Αλέξης Πολίτης, συντάκτες: Παναγιώτης Αντωνόπουλος, Βασιλική Παλαιοχώρη, Αλέξης Πολίτης, συνεργασία: Ηρώ Βαμβακίδου, Ρέθυμνο, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών.

Πίστας 1969: Παναγιώτης Σ. Πίστας, «Τα τραγούδια του “Έγκολπίου” του Ρήγα», *Ελληνικά* 22, σ. 183-206.

Πολίτης 2005: Αλέξης Πολίτης, «Αρχαίοθεμα μυθιστορήματα, 1790-1900. Και πάλι το βάρος της αρχαίας κληρονομιάς;» στο: Στέφανος Κακλαμάνης-Μιχαήλ Πασχάλης (επιμέλεια), *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα, Στιγμή.

Πολίτης 1991: Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα.

Σειρηνίδου 1998: Βασιλική Σειρηνίδου, *Η ελληνική εγκατάσταση στη Βιέννη 1780-1820*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα (μεταπτυχιακή διατριβή).

Σειρηνίδου 2002: Βασιλική Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα (διδακτορική διατριβή).

Σειρηνίδου 2005: Βάσω Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18^{ου}-μέσα 19^{ου} αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμηχανίες», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου–Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, σ. 53-82.

Σειρηνίδου 2006: Βάσω Σειρηνίδου, «Η ελληνική εμπορική διασπορά στην Αψβουργική Αυτοκρατορία (17ος–19ος αι.). Αναζητώντας τις οικονομικές και πολιτισμικές διαδρομές μιας μεταναστευτικής ομάδας», BFL, *Budapesti Negyed* 2006/4 [http://bfl.archivportal.hu/kateg-26-1-budapesti_negyed.html],

Σπάθης 1986: Δημήτρης Σπάθης, *Ο Διαφωτισμός και το ελληνικό θέατρο*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

Στασινοπούλου 2005: Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Βαλκανική πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των αψβούργων τον 18ο και 19ο αιώνα. Ένα γοητευτικό φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών ιστοριογραφιών», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου–Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, σ. 17-31.

Ταμπάκη 2000: Άννα Ταμπάκη (εισαγωγή–επιμέλεια), *Ρήγας Βελεστινλής. Απαντα τα σωζόμενα*, τ. 4: *Νέος Ανάχαρσις*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων.

Φραντζή 1993: Άντεια Φραντζή (εισαγωγή–επιμέλεια), *Μισμαγιά, Ανθολόγιο Φαναριώτικης Ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Δαούτη (1818)*, Αθήνα, Εστία.

Füves 1961-1963: Ödön Füves, «Απογραφές των Ελλήνων παροίκων του νομού της Πέστης. Conscriptio Graecorum in Comitatu Pest – Pilis – Solt Hungariae in saeculo XVIII. peractae. (Έρευνες στα αρχεία του νομού της Πέστης)», *Μακεδονικά* 5, σ. 194-241.

Füves 1964-1965α: Ödön Füves, «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του Γεωργίου Ζαβίρα στη βιβλιοθήκη του Σαιντεντρέ της Ουγγαρίας: “Θέματα όπου επαρέδιδεν ο Γεώργιος Ζαβίρας τω τότε μαθητή αυτού Κωνσταντίνω Εμμανουήλ”», *Μακεδονικά* 6, σ. 99-105.

Füves 1964-1965β: Ödön Füves, «Οι κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων παροίκων της Πέστης και Βούδας 1687-1848», *Μακεδονικά* 6, σ. 106-119.

Füves 1965: Ödön Füves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη, IMXA 75.

Füves 1966: Ödön Füves, «Επιτύμβια επιγραφαί Ελλήνων στην Ουγγαρία», *Ελληνικά* 19, σ. 296-347.

Füves 1981: Ödön Füves, «Η παραμονή του Πολυζώη Κοντού στην Ουγγαρία», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23, σ. 327-334.

Χατζηιωάννου 2005: Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Δίκτυα της διασποράς: μεθοδολογικές παρατηρήσεις», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου–Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμέλεια), *Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός*, Τετράδια Εργασίας 28, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, σ. 13-16.

Χατζηπαναγιώτου 2003: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Ο Ρήγας, η Λάνασσα, Ο δικηγόρος και ο χωρικός», *Ελληνικά* 53, σ. 71-91. 1

II. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Browning 1978: Robert M. Browning, *German Poetry in the age of the Enlightenment. From Brockes to Klopstock*, The Pennsylvania University Press.

Czigany 2004: Lorant Czigany, *A History of Hungarian Literature*.

Freifeld 1999: Alice Freifeld, «The De-germanization of the Budapest stage», *Yearbook of European Studies* 13, σ. 148-173.

Füves 1971β: Ödön Füves, «Gründungsurkunde der griechischen Gemeinde in Pest aus dem Jahre 1802», *Μακεδονικά* 11, σ. 335–341.

Füves 1972: Ödön Füves, *Die Griechen in Pest (1686-1931)*, Budapest [= *Görögök Pesten (1686-1931)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Budapest, 1972, γερμανική μετάφραση της Andrea Seidler].

Füves 1991: Ödön Füves, «Characteristics of the Greeks in Hungary (1550–1850)», στο: J. Fossey (επιμέλεια), *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*, Άμστερνταμ, τ. II, σ. 141-153.

Hering 1993: Gunnar Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», στο: Gunnar Hering (επιμέλεια), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Φραγκφούρτη κ.α., σ. 145–160.

Hunger–Hannick 1994: H. Hunger–Christian Hannick, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, IV, Βιέννη.

Polioudakis 2008: Georgios Polioudakis, *Die übersetzung deutscher Literatur ins Neugriechische vor der Griechischen Revolution von 1821*, Peter Lang, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York- Oxford-Wien.

Stoianovich 1960: Traian Stoianovich, «The conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History* 20, σ. 234-313 [Επανεκδόση σε ελληνική μετάφραση «Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», στο : Σπύρος Ασδραχάς (επιμέλεια), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15^{ος} – 19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979, σ. 287-345].

Watt 1957: Ian Watt, *The Rise of the Novel*, London, The Hogarth Press, 1987.